ԱՋԴԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՄՔ.

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՈՑ ՄԱՍԻՆ

ԴՐ. ՄԵՍՐՈՊ Ծ-Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

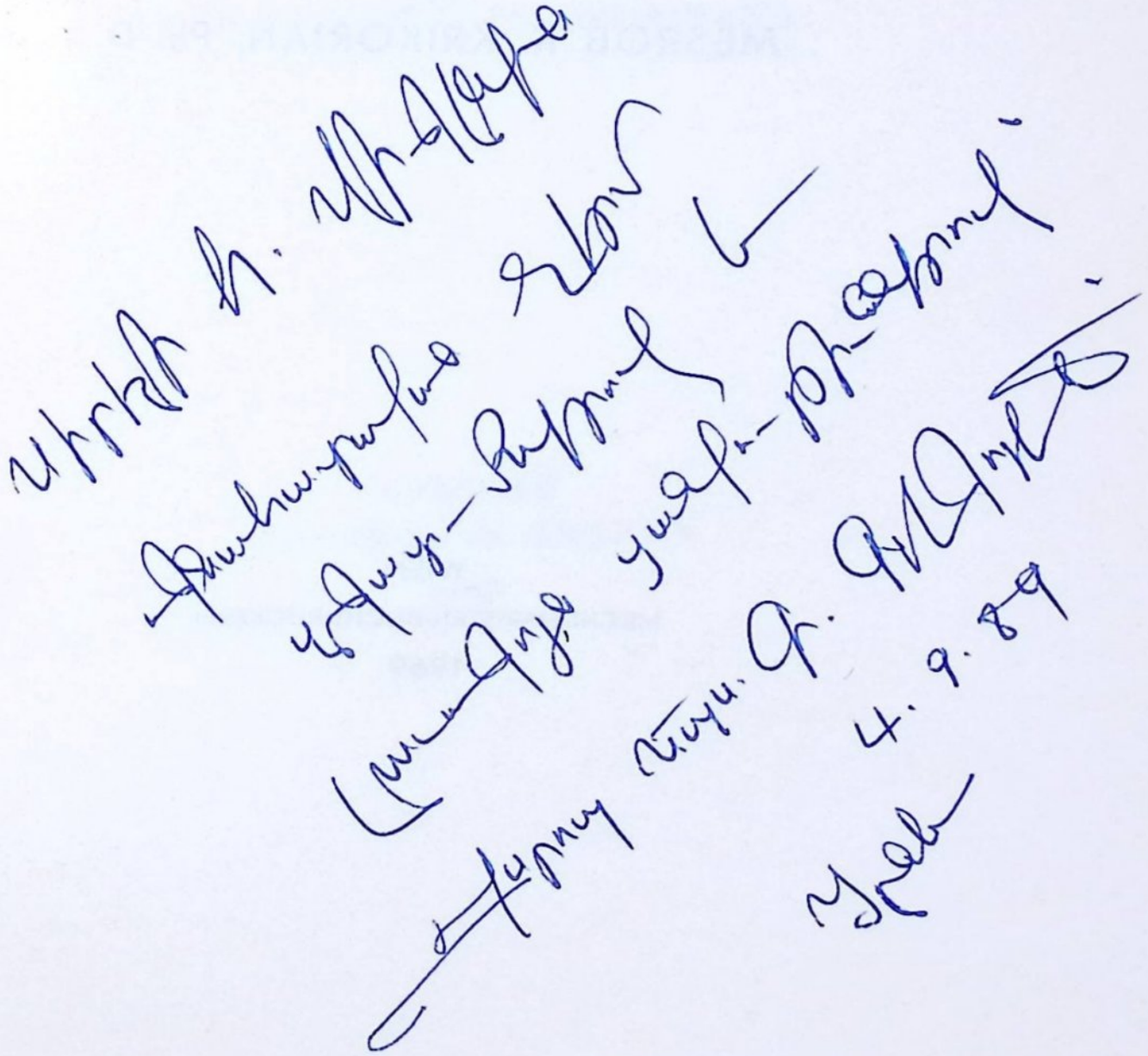
ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1969

-C HIS
GRIM
1969

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԱ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 201



NEUE MATERIALIEN UND BEMERKUNGEN ÜBER DIE EDITOREN VON WANAND

VON

MESROB K. KRIKORIAN, Ph. D.

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1969

ՆՈՐ ՆԻՒԹԵՐ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻՈՑ ՄԱՍԻՆ

ԴՐ. ՄԵՍՐՈՊ Ծ-Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1969

ՑԱՌԱՋԱԲԱՆ

Համեստ գրքոյկս անփոփոխ արտատպութիւնն է յօդուածաշարքի մը, որ «*Նոր նիւթեր եւ դիտողութիւններ Հրատարակիչ Վանանդեցւոց մասին*» խորագրով լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» թերթին մէջ, 1965–1967 թթ.:

Սկզբնապէս նպատակս էր միայն կարճառօտ ներածութեամբ մը գիտութեան ծանօթացնել մի շարք փաստաթուղթեր, զորս յայտնաբերած էի յԱնգղիա եւ յԱնվերս: Ցիրաւի Օքսֆորդի տետրակը տպագրեալ է, բայց վաւերագրական հանգամանք ու արժէք ունի, բանի հազուագիւտ կամ անգտանելի է. իսկ Անվերսի տրցակը թէպէտ օգտագործեալ է Սարուխանի կողմանէ, սակայն ամբողջապէս եւ գիտականօրէն չէ հրատարակուած: Ուսումնասիրութեանս մշակման ընթացքին՝ հետզհետէ հարցերը բազմացան, յօդուածները երկարեցան եւ գրութիւնը ընդարձակեցաւ. այսպիսով կեանքի կոչուեցաւ ներկայ գրքոյկը: Հետեւաբար ուսումնասէրի ինձմէ վանանդեցւոց նուիրեալ ամբողջական մենագրութիւն մը պիտի չակնկալեն. յամենայն դէպս պարզ է որ եթէ ժամանակս թոյլատու գտնուի՝ կը փափաքիմ մի օր համապարփակ աշխատութիւն մը հրատարակել վանանդեան Տպարանի հեղինակներուն եւ արդեանց մասին:

Ընթերցողները պիտի նկատեն որ գրքոյկս, հակառակ ընկալեալ սովորութեան՝ գլուխներու եւ ենթաբաժիններու չէ բաժնուած, այլ վէպի նման պատմագրեալ է: Ձեմ գիտեր թէ հայկաբանները ինչպէս պիտի գնահատեն, բայց ես գոհ եմ այս եղանակէն:

Հուսկ ուրեմն սրտագին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Մխիթարեան ուխիրեալ Միաբանութեան եւ Գերապայծառ Աբբահօր, որուն իմ ինքնաբերաբար ու սիրոյ յօժարութեամբ որոշեցին ուսումնասիրութիւնս գիրքի կերպարանքով մատուցանել հանրութեան, եւ բացառիկ կարգադրութեամբ՝ ինծ տրամադրեցին յաւելեալ էջեր, որպէսզի յաւարտ աշխատութեանս կցեմ յատուկ անուանց եւ մատենագիտութեան ցանկեր:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

19 Յունուարի, 1968

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ներածութիւն	1
Մատթէոս Յովհաննիսեան	3
Ղուկաս Նուրիջանեան	14
Թովմաս եպս. Նուրիջանեան	14
Վանանդեցւոց տոհմածառը	20
Վանանդեան տպագրութիւնք	21
Թովմասու նուիրահաւաքութիւնք	41
Ներսէս վրդ. Երեւանցի	55
Գաբրիէլ Եւդոկիացի	57
Թովմասու ճանապարհորդութիւնը յԱնգղիա	63
Թովմասու մահը	78
Ղուկասու տպագրութիւնք	81

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹՔ

Ա. Աղերսագիր Թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցւոյ առ Թագուհին Աննա	95
Բ. Ինքնակենսագրութիւն Թովմասու	97
Գ. Ցանձնարարականք Յովհաննէս Կոքբըրնի եւ Հ. Լոնդոնի	101
Դ. Նոտարական յայտարարութիւն Թովմաս Եպիսկոպոսի	103
Ե. Մրագիր Թովմաս Եպիսկոպոսի	106
Զ. Ցանձնարարական Հայոց եւ Հնդկաց պաշտան կարդինալի	108
Է. Ցանձնարարական Բրիւքսէլի Հայրապետական Նուիրակին	109
Ը, Թ, Ժ. եւ ԺԱ. Ցանձնարարականք	110

էջ

ԺԲ. Յանձնարարական Եպիսկոպոսին Վիեննայի 111
ԺԳ. Յանձնարարական Լէոպոլդ Կայսեր . . 112
ԺԴ. Թովմաս Բոլլանդեան Հարց մօտ . . . 114
ԺԵ. Յանձնարարական Մալինի արքեպիսկոպոս Հումբերտուս Գիյօմի 115
ԺԶ. Յանձնարարական Բենեդիկտեան կարգի Ընդհ. Մեծաւորին 116
ԺԷ. Աննա Թագուհւոյն չնորհած անցագիրը . 117
ԺԸա. Մահուան վկայագիր Թովմասու . . . 119
ԺԸբ Կահացուցակ Թովմաս Վանանդեցւոյ . 120
ԺԹ. Յանձնարարագիր Ա. Յակոբ Ջուղայեցւոյ 126
Ի. Յանձնարարագիր Բ. Ջուղայեցւոյ . 130
ԻԱ. Յանձնարարագիր Գ. Ջուղայեցւոյ . . . 134

Թովմասու ողբալից տաղը 139
Մատենագիտութիւն 143
Յանկ Յատուկ Անուանց 151

Տպագրիչ – հրատարակիչ Վանանդեցիք ԺԷ—ԺԸ. դարու հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ ունին ուշադրաւ եւ յարգարժան տեղ մը: Յարդ հրատարակեալ ուսումնասիրութեանց ուշադիր ընթերցողը դիւրաւ կը նկատէ որ 1706—1710 տարիներուն առժամապէս, իսկ 1717—18 թուին վերջնապէս կանգ կ'առնէ Վանանդեցւոց տպագրութիւններու չարքը եւ յետ այնորիկ ոչինչ կը տեղեկանանք անոնց ճակատագրի մասին: Լէօ, յիշատակելէ ետք Թովմա Վանանդեցւոյ 1705 թուին կատարած Ցուվհաննէս Բոնայի Ձեռագուբիւն յերկինս երկասիրութեան հայերէն թարգմանութեան Բ. տպագրութիւնը, կը դրէ. —

«Այդ թուականից յետոյ պակաս է երկարատեւ անդործութեան մի շրջան: Երեւի Թովմաս Եպիսկոպոսի դրամական միջոցները սպառուել էին եւ այլ եւս չէր կարելի հրատարակութիւնները շարունակել: Միւս կողմից ծերութիւնն ու հայրենիքի կարօտն էին պատճառ, որ երբ Շրօդէր գնաց Ամստերդամ՝ Նուրիջանեանների մօտ հայերէն լեզուն սովորելու համար, եպիսկոպոսը արդէն պատրաստւում էր իր մարդկանց հետ հեռա-

նալ Հօլլանդիայից: Շրօդէր վճռեց Թովմասի հետ գնալ Հայաստան, բայց ճանապարհուելու միջոցին եպիսկոպոսը ծանր հիւանդացաւ եւ Շրօդէր ստիպուած էր մենակ գնալ Արխանգելսկի վրայով Մոսկուա, ուր պիտի սպասէր Նուրիջանեանների գալուն: Սակայն Նուրիջանեանների փոխարէն Մոսկուա հասաւ լուր՝ թէ Թովմաս եպիսկոպոսը վախճանուել է Ամստերդամում: Շրօդէր վճռեց մենակ չարունակել ճանապարհը, բայց չկարողանալով ստանալ թոյլտուութիւն ռուս կառավարութիւնից՝ Աստրախան գնալու համար, ստիպուած եղաւ վերադառնալ Հօլլանդիա: Այդտեղ մնում էր Ղուկասը, որի մօտ էլ դիտնական գերմանացին չարունակեց հայերէնի ուսումը[1]»: Պատմական

---

[1] Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա. հտր. (Բ. հրտ.), Թիֆլիս, 1904, էջ 440—41: Ճիշդ չէ Ս. Արեւշատեանի՝ գերմանացի պատուիրակներուն հաղորդած բացատրութիւնը թէ «16րդ դարում Հայաստան է այցելում գերմանացի ճանապարհորդ Շրեդերը, իսկ Գերմանիա է գնում հայ ճանապարհորդ Մարտիրոս Երզնկացին (Սովետական Հայաստան օրաթերթ, 23 Սեպտ. 1965. հմմտ. Երեկոյեան Երեւան, 22 Սեպտ. 1965): ա. Ինչպէս Լէօի եւ Գիւստաւ Ա. Շրումպֆի կամ Հ. Գ. Զարրհանալեանի (Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱռեւմուտս, ԺԴ—ԺԹ. դար, Վենետիկ, 1895, էջ 57) տեղեկատուութեննէն կարելի է սովորել, Joh. Joachim Schröder թէպէտ փափաքած եւ ջանացած է Հայաստան հրթալ, բայց Ռուսերու արգիլման պատճառաւ Մոսկուայէն դարձած է Հոլլանդա: բ. Շրէօդէր (1680—1756) դէպի Հայաստան ճամբայ ելած է ո՛չ թէ ԺԶ. (ինչպէս կ՛ըսէ Սովետական Հայաստան)

Լէօ՝ իր խոր հմտութեան չնորհիւ ջանացած է որոշ չափով բացատրել Վանանդեցւոց տպարանի դադարման պատճառները: Ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է նորագիւտ վաստաթուղթերու տուեալներուն հիման վրայ ի յայտ բերել Վանանդեցի անձնուէր ու մեծարդիւն հրատարակիչներու, յատկապէս Թովմաս Եպիսկոպոսի կեանքի վերջին շրջանը եւ այդպիսով լուսաբանել կարգ մը կարեւոր կէտեր:

Մատթէոս (որդի Յովհաննէսի եւ Մարիամու. լատ. վաւերագիրներու մէջ՝ Matthaeum, *իսկ հոլլանդ. արխիւային արձանագրութեանց մէջ՝* Matteo Joannes *կամ* Matheus di Hovannes) *կը կոչուէր անունը այն Վանանդեցւոյն (Գողթան գաւառի Վանանդ գիւղէն), որ գլխաւոր գործակիցներէն մէկն էր բարեհամբաւ Ոսկան վարդապետ Երեւանցւոյ, եւ որ* 1683—85 *թթ. հայկական տպարան մը կը հաստատէ Ամստերդամի մէջ: Նիկոլայուս* (Nicolaes) *անուն վարպետ դրահատի մը ան կը յանձնարարէ պատրաստութիւնը երեք չափի տառերու եւ զարդատրերու. «Վս. որոյ դիմեցի յերկիրն Հօլանդիոյ՝ ի վայելուչ քաղաքն յԱմստէլոդամ, եւ զտի ղլաւ վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկօլայուս ասի՝ եւ եւոու յօրինել*

կամ ԺԷ. դարուն (ինչպէս կը գրէ երեկոյեան երեւան), այլ ԺԸ. դարու սկիզբը: պ. Մարտիրոս Երզընկացի Եւրոպա եւ այլուր չրջագայած է ո՛չ թէ ԺԶ., այլ ԺԵ. դարուն (1489 Հոկտ.—1496 փետր.).

զիւրս այբուբենից բազմօք աշխատանօք, եւ զայլ տեսակս եւս դրոց նօտրի եւ բոլորի[2]»: *Առ այս Թովմաս Եպիսկոպոս եւս իւր մէկ պրութեան մէջ կը յայտնէ հետեւեալը.* «*Մատթէոս յետ անդ հասանելոյն, չինել տուաւ երեք տեսակ տառախումբեր, որք են յանուանէ՝* textum (*մեծ*), medium (*միջակ*) *եւ* bourgeois (*հասարակ*), *ինչպէս եւ անհրաժեշտ մասերն ու կտորները մամլոյ մը համար եւ ամբողջական մի տպարան*[3]»: *Ինքն տառատեսակները պատրաստող Նիկողայոսն ալ կը հաստատէ նոյնը, առ չունգարական դիւանապէտ* Gabriel Sparwenfeld *ուղղեալ իւր նամակին մէջ* (12 *Նոյեմբեր* 1686). «Ita et Armenii curarunt jam aliquot gradus literarum parari, id est parvae, majores, ac majores gradatim[4]». *Գործի աւարտին, տնտեսական դժուարութիւններու հանդիպելով Մատթէոս իրեն ընկերակից կ'առնէ Երեւանցի տէր Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայն եւ Ջուղայեցի Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականն՝ մեսյն երկու դիրքերու, —*

---

[2] *Մատթէոս Վանանդեցի*, Շարակնոց-երաժշտական երգեցմուցի հոգեւորականի, *Ամստերդամ*, 1685, էջ 778:

[3] *Նորայայտ վաստաքուղթ Բ.*:

[4] *Magyar Könyvszemle*, 1958, էջ 32. *Դր.* Էդմոնդ Շիւց, «Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian book printing» [*Նիկողայոս Միչտոտֆալուսի կիս եւ հայկական տպագրութիւնը*], *Acta Orientalia Hung.*, *հտր.* 9, *պրակ* 1 (1959), էջ 70—71:

Շարակնոցի եւ ժամագրոց տպագրութեան համար. «Եւ ի աւարտման գործոյս՝ ոչ ուննելով բաւականանալէս զդրամս վս. տպելոյ զդիւրս. եւ ընկերացայ ը. տն. Յօհաննու Երեւանցւոյ սրբանուէր քահանայի եւ ընդ ջուղայեցի պարոն Պօղոսեան՝ սակս երկուց դրոց միոյն, Շարակնոցի եւ ժամագրքի [5]»: Եւ արդարեւ չուտով լոյս կը տեսնեն Ամստերդամի մէջ՝ առաջեւն Շարակնոց մը, 1685 թուին [6], եւ պաշտաման ժամագիրք մը՝

---

[5] Շարակնոց, Ամստերդամ, 1685, էջ 778—79: Յիշեալ Յովհաննէս քահանայն որդին է Երեւանցի պարոն Ուղուրլուի (նոյն Յիշատակարան, էջ 779), որ հոլլանդական նոտարաց արձանագրութեանց մէջ կ'երեւայ Joannes de Ogourlen անուամբ (տես Առաքել Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը ԺԶ—ԺԹ. դարերուն, Վիեննա, 1926, էջ 101—105): Անընդունելի է անշուշտ Դուրիէզի կարծիքը, ըստ որում Մատթէոս Յովհաննիսեանը նոյնն է ընդ «Joannes de Ogourlen հայ քահանայն» (F. J. Dubiez, «Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամստերդամում ԺԷ—ԺԸ. դարերում», Տեղեկագիր, 1963, թիւ 2, էջ 86—87): Թիւրիմացութեան պատճառը ըստ երեւոյթին եղած է Մատթէոսի Joannes մականուան եւ Ուղուրլեանի Joannes առաջին անուան նոյնութիւնը:

[6] Մատթէոս Վանանդեցւոյ նոր ընկերակցական տպարանի երախայրիքն է Շարակնոց (1685 թ.), մինչդեռ Հ. Աճառեան (Հայոց անձն. բառարան, Երեւան, Գ., 1946, էջ 229, թիւ 98) կ'ըսէ. «սկզբում Ոսկանի օդնականն էր. ապա բաց արեց անկախ տպարան, ուր տպագրեց նախ Պարտէզ 1683 թ., որին յաջորդեցին Շարական 1685 թ., ժամագիրք 1686 թ. եւն»: Յիրաւի Պարտէզ հոգեւոր դիրքը, ինչպէս եւ Ակն հոգեկան (Մարսէյ, 1683 թ.), վերջին արտադրութիւններն էին Ոսկանեան տպարանի, ի կատար

1686ին [7]: Այս երկու գիրքերու տպագրութեամբ կը վիակուի Մատթէոս Վանանդեցւոյ աշխատանքը՝ նիւթական անբաւարարութեան պատճառաւ, մինչեւ 1690 Թուականն, երբ իրեն օժանդակութեան կը հասնին ազգականները: Սակայն 1687—1692 տարիներուն Ամստերդամ տպագրեալ կան երեք գիրքեր. —

1. Մաշտոց, 1687 թ. [8]

2. կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից (ժամագիրք), 1688 Թուին, 677 էջ [9]. եւ

3. Շարակնոց, 1692 թ., 720 էջ [10]:

ածեալ ձեռամբ Մատթէոսի: Աճառեանի մօտ՝ չփոթութիւնը յառաջացած կրնայ ըլլալ Հ. Միքայէլ Ջամչեանի պատմութեան հետեւեալ հատուածի սրագ ընթերցման հետեւանքով. «Իսկ իրրեւ մեռան Ոսկան եւ կարապետ, սա ինքն Մատթէոս առանձինն մնացեալ՝ տպագրեաց մանր գրով զՊարտէզ մի, յամի 1683, ՌՃԼԲ. եւ կամէր զայլ գիրս եւս տպագրել. բայց քանզի ոչ մնացին ի ձեռս նորա պողպատեայ եւ կապարեայ գաղափարք գրոցն, խորհեցաւ գնալ յարեւելս» (Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 661—62):

[7] կարգաւորութի. հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց (ժամագիրք), Ամստերդամ, 1686:

[8] Տրդատ վ. Պալեան, «Անյիշատակ տպագրութիւններ», ՀԱ, 1897, թ. 9, էջ 270. հմմտ. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երեւան, 1963, էջ 41, թ. 145:

[9] Տես Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ, էջ 41, թ. 147:

[10] Նոյն անդ, էջ 44, թ. 157: Հ. Գ. Ջարբհանալեան, հայկ. հին տպագրութեանց ցուցակին մէջ՝ Շարակնոցիս (1692 թ.) իբր տպագրութեան վայր կը

Ասոնց առաջինը կը յիշուի լոկ Հ. Գ. Գալեմքեարեանի մէկ ծանօթագրութեան մէջ. հետեւապէս կարող է թիւրիմացութիւն մը ըլլալ: Շարակնոցը՝ ըստ Դաւթեանի հետազօտութեան[11] կ. Պոլսոյ Պէյօղլու թաղի կաթողիկէ Հայոց տպարանի արտադրութիւնն է. եւ ուրեմն միայն ժամադիրքն է որ ստուգիւ կը մնայ իբր Մատթէոսի գործ[12]:

նչէ զվիմռոնոյ. (Պատմ. հայկ. տպագրութեան, սկզբնաւորութենէն մինչեւ առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 258):

[11] Հ. Մ. Դաւթեան, «Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկներու դաշտնի տպարանը», Տեղեկագիր, 1965, թ. 1, էջ 33—35: 1692 թուի Շարակնոցս ուշագրաւ է հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ՝ իբր տպագրական այլանդակութիւն, որովհետեւ մխեւնոյն գիրքը, մխեւնոյն տարին եւ մխեւնոյն տպարանի մէջ տպեալ է առնուազն չորս տարբեր իմակազմութեամբ: Դաւթեան կը հաղորդէ որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում կան Շարակնոցիս չորս տարբերակները (թիւք 1253, 1743): Վիեննայի Մխիթարեան Հարց Մատենադարանին մէջ եւս կան երկու տարբերակներ. մին՝ Է—167 կը համապատասխանէ Երեւանի Մատենադարանի թ. 1743 օրինակին, իսկ միւսը, Ը—811՝ որուն տիտղոսաթերթի առաջին եօթը տողերը միջակ երկաթագրով են, տարբեր է թ. 1253էն եւ թերեւս կը համապատասխանէ այն երկու օրինակներէն միոյն, որոնց պահարանի թիւերը Դաւթեան չէ հաճած յիշել իւր յօդուածին մէջ:

[12] Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա, էջ 828—29, Հ. Գ. Զարբհանալեան, Հայկ. մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 225. նոյն, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 148, 258. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 416. Թէոդիկ, Տիպ ու տառ,

Արժան է աստ քննութեան առնուլ Մատթէոսի առաջին տպագրութեան կապակից մէկ–երկու հարցեր: Շնորհիւ է. Շիւցի ուսումնասիրութեան[13], եւ հոլլանդացի Gerrit Huijgensի վկայութեան[14], հաստատապէս գիտենք թէ «վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկօլայուս ասի» նոյն ինքն վարպետ եւ համբաւեալ դրահատ՝ հունգարացի Nicholas (Nicolaes) Misztótfalusi Kisն է, 1650—1702 թթ.: Կիս Հունգարիայէն Ամստերդամ փոխադրեալ է 1680 թուի աշնան եւ նշանաւոր Blaeu հաստատութիւնը մուած՝ համոնալու համար փորագրութեան եւ դրաճուլման արուեստին մէջ: «Մի քանի տարինեբու ընթացքին» («within a few years»)[15] ան յանձն կ'առնէ հունգարերէն ս. Գրոց տպագրութեան համար դիրերու ճուլումը եւ հետզհետէ համբաւոր վարպետ մը կը դառնայ: Արդ, հարց կը ծագի թէ ինչպէ՞ս կարելի է որ 1680 թուին Ամստերդամ հասնող անձ մը, «մի քանի տարիներ» դործնական ուսման հետեւելէ եւ հունգարերէն ս. Գրոց համար դիրեր պատրաստելէ ետք՝ չուրջ 1684 թուին երեք–չորս տեսակ հայկական

կ. Պոլիս, 1912, էջ 166. Գ. Լեւոնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1946, էջ 115:

[13] Դր. Էմմոնդ Շիւց, «Նիկողայոս Միշոտոփալուսի կիս եւ հայկ. տպագրութիւնը», էջ 63—73 (տես աստ ծանօթ. 4):

[14] Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 103:

[15] Շիւց, էջ 63, 65:

դիրքը ալ կը ձուլէ, եւ անոնցմով 1685 թուին արդէն լոյս կը տեսնէ 780 էջնոց մի Շարականոց: Մեր կասկածը առաւել կը զօրանայ՝ երբ նկատի առնենք որ Մատթէոս Վանանդեցի ինք ալ մինչեւ 1683 թ. կը գտնուէր Մարսէյ, ուր եւ վերջին անգամ հրատարակեց Ակն հոգեկան եւ Պարտէզ հոգեւոր դիրքերը (1683 թ.): Կը կարծեմ թէ ժէ. դարուն երկու տարիները (1684—1685) անբաւարար էին մամլոյ եւ այլ գործեաց ձեռք բերման, նոր ու այլազան դիրերու պատրաստութեան, եւ ծաւալուն դիրքի մը տպագրութեան համար: Թոմմաս Եպիսկոպոս եւս, որ մանրամասն կը պատմէ [16] իրենց նոր տպարանի հաստատումը եւ կը մատնանշէ, առանց անունը տալու, Նիկողայոս Կիսի յօրինած հայերէն տառերը, չի յիշեր Շարականի կամ ժամագիրքի ոեւէ տպագրութիւն սկզբնական շրջանին: Լէօ [17] եւ Սարուխան [18]

---

[16] Տես ստորեւ վաստաթուղթ Բ.:

[17] Լէօ (նոյն անդ, էջ 300—301)· «Բայց չարուներակել չկարողացաւ. տեսնելով որ անհնարին է ամէն անգամ կուռւով մի տպագրութիւն խլել կաթոլիկ գրաքննութեան եւ մանաւանդ Հայրապետեանի ճանկերից, Լեւոնեանը վաճառեց տպարանը, բայց ոչ իսպառ նրան լռեցնելու համար: Գրաչար Մատթէոս Ծովհաննէսեան Վանանդեցու հետ նա վերցրեց տպարանը եւ նորից գնաց Ամստերդամ»:

[18] Սարուխան (նոյն անդ, էջ 98—99)· «Երբ Ոսկան վախճանուեց, նրա քեռորդին Սողոմոն Լեւոնեան տպարանի վարչութիւնն իր վրայ առնելով 4 դիրք հրատարակեց Մարսիլիայում: Գործը սակայն, այնուհետեւ մեծ անյաջողութիւնների հանդիպեց,

կը հաղորդեն թէ 1683—84 թուին ոսկանեան տպարանը փոխադրեալ է յԱմստերդամ. մինչ Զամչեան եւ նոր ուսումնասիրողներէն Դաւթեան [19] իրաւամբ կը հաւատան թէ Ոսկանի դիրերը տարուած են Կ. Պոլիս եւ գործածուած Պէյօղլուի հայ կաթողիկէ նորաբաց տպարանին մէջ (չ. 1690 թ.): Առ այս Զամչեան կը դրէ. «Այլ վասն գրոցն Ոսկանայ Վարդապետի լուեալ է մեր, թէ ի տանիլ ոմանց զայնոսիկ այլուր նաւու՝ նաւաբեկութեամբ կորուսեալ եղեն: Իսկ այլք ասացին՝ թէ տարան ի Կոստանդինուպօլիս, եւ անդ կորեան: Իսկ մի ոմն յաղդականաց Ոսկանայ՝ Պետրոս լատինացի կոչեցեալ՝ դնացեալ ի Կոստանդինուպօլիս տպագրեաց անդ ի Պերա, այսինքն ի Պէյօղլու, յամի 1705, ՌՃԾԴ, զԱստուածաչունչ՝ մանր դրովք, օրինակեալ ըստ ամենայնի ի տպագրեալ Աստուածաշնչէ Ոսկանայ Վարդապետի [20]»: Եթէ Ոսկանի տառերը Պոլիս տա-

---

դլխաւորապէս կրօնական տարբերութիւնների եւ ներքին վէճերի պատճառով, թէ՛ Գաղղիայում եւ թէ մանաւանդ Իտալիայում եւ նոյնիսկ դատերի առարկայ դարձաւ, որով Սողոմոն ստիպուած եղաւ տպարանը վերստին տեղափոխել Ամստերդամ, ուր ամէն ազատութիւն ապահովուած էր իրեն»:

[19] Դաւթեան, նոյն անդ, էջ 32—33:

[20] Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 661—62: Զարբհանալեան, Պտմբ. հայկ. տպագրութեան, էջ 156, կը դրէ. «Մաս մը ի հարց եւ ի մարց ոսկանեան տառից՝ ինչպէս ըսինք... մնացին յԱմստերտամ, եւ ժամանակ անցնելէն ետքը անցան ի ձեռս այլոց. փոքրիկ մասն ալ անցաւ ի Կոստանդնուպոլիս, որով

րուեցան, յամենայն դէպս Ամստերդամի մէջ կային այլ հայերէն գիրեր: Ցայտ է թէ Մատթէոս իւր գործի սկզբնական շրջանին ընկերակից կ'ընդունի Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայն եւ Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականը: Ըստ երեւոյթին ի վերջոյ վիճաբանութեան եւ կռուի կը մտնեն՝ դատարան դիմելու աստիճան: 1695 Ապրիլ 15ին Ս. Պօղոսեան եւ Մատթէոս Յովհաննիսեան կը հարթեն իրենց անհամաձայնութիւնը՝ ի ներկայութեան հոլլանդացի նոտար Tixerandet*ի եւ հայ վաճառականներու*[21]*: Իսկ Պօղոսեանի եւ Ուղուրլեան քահանայի միջեւ հաշտութիւն կը դոյանայ միայն 1699 թուի Յուլիս 7ին: Առ ի հետաքրքրութիւն յառաջ կը բերեմ սոյն համաձայնութեան արձանագրութիւնը. —*

«1699 *Յուլիս 7: Ներկայացաւ Պ.* Martin Gregory *որ բնակուում է այստեղ եւ անձամբ ծանօթ է ինձ. նա յայտարարեց թէ ինքն իբրեւ փոխանորդ Ալեքսանի ստացած է հայ քահանայ Ուղուրլեանից հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ գործիքները, որով Ալեքսան այլեւս ոեւէ պահանջ չունի քահանայից:*

Նոտար J. Brown[22]»:

օգտուեցան Պետրոս Լատինացի եւ Սարգիս, եւայլն, եւ իրենց անուամբը բացուեցան տպարանք ի նմին քաղաքի» եւն:

[21] *Սարուխան, նոյն անդ, էջ 103—105:*

[22] *Սարուխան, էջ 105:*

Վանանդեցիք այս ժամանակ արդէն լծուած էին տպագրական եռանդուն գործի, եւ հետեւաբար վերոյիշեալ «Հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ գործիքներն» տարբեր տպարանական պիտոյքներ էին, որ մի աննշան Մարտին Գրիգորի միջոցաւ անցան Ալեքսան Պօղոսեանի եւ որոնք հաւանաբար գործածեալ էին առաջին երկու–երեք տպագրութեանց համար: Եթէ փափաքինք առաւել խորացնել հարցը, կարող ենք մտածել նաեւ մի այլ կարելիութեան մասին: Կրնայ ըլլալ որ 1684 թուին Մատթէոս Յովհաննիսեան մի քանի տեսակ դիրեր ապսպրելէ ետք, երբ տեղեկացաւ ծախսերու մեծութեան՝ իրեն գործակից ընդունեցաւ Ուղուրլեան քահանայն ու Ջուղայեցի Պօղոսեան վաճառականը, եւ առաջին առթիւ միայն բաւարար չափով միջակ բոլորգիր, եւ փոքր քանակութեամբ սովորական երկաթագիր ու միջակ նոտրգիր վերցնելով Նիկողայոս Կիսէն՝ ձեռնարկեց աշխատանքի: Արդարեւ Շարակնոցի (1685 թ.) եւ Ժամագիրքի (1686 թ.) տառատեսակները չատ սահմանափակ են, մինչդեռ անոնք կը բազմանան ու կը ճոխանան՝ սկսեալ 1694—95էն, երբ Թովմաս Եպիսկոպոս նիւթապէս եւ բարոյապէս օգնութեան կը հասնի Մատթէոսի: 1685 թուի Շարակնոցի յիշատակարանին մէջ, Մատթէոս կը յայտնէ թէ «եառու յօրինել զդիրս այբուբենից բազմօք աշխատանօք, եւ զայլ

տեսակս եւս գրոց նօտրի եւ բոլորի»: Քանի որ Շարականին հինական տառատեսակը՝ միջակ բոլորգիրն է իւր համապատասխան գլխատառով, հարկ է ենթադրել որ ուրիշ էին այն միւս երկու տառախումբերը՝ որոնց կ'ակնարկեն Թովմաս Եպիսկոպոս եւ Հունարացի Նիկողայոս վարպետն[23]: Յիրաւի յետ 1694—95 թուին կատարուած տպագրութեանց մէջ, բացի medium բոլորգիրէն՝ կը գտնենք հետեւեալ տառատեսակները. —

ա. Կրկին (խոշոր) երկաթագիր.
բ. Կրկին բոլորգիր.
գ. Սովորական երկաթագիր.
դ. Սովորական բոլորգիր.
ե. Փոքր երկաթագիր.
զ. Փոքր բոլորգիր.
է. Միջակ նօտրգիր.
ը. Փոքր նօտրգիր:

Իմ եզրակացութիւնը այն է՝ որ Թովմասի եւ Նիկողայոսի նշած «textum» կամ մեծ տառերը կրկին երկաթագրերն են, զորս կը գտնենք Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան (1695 թ.), Համատարած Աշխարհացոյցի Բանալիին (1696 թ.) եւ կամ Դուռն Իմաստութեան (1699 թ.) գրոց մէջ, իսկ «bourgeois» կամ փոքր տառերը՝ հաւանօրէն փոքր բոլորագրերն են, որոնցմով տպեալ են՝ Կեմպացւոյ Համահետեւումն

---

[23] Տես վերեւ ծանօթութիւնք 3 եւ 4:

Քրիստոսի դիրքը (1696 թ.), եւ յետ այնորիկ՝ Նոր Կտակարանն (1698 թ.) ու Համբոյր Սրբութեան դրքույկը (1704 թ.): Եթէ ճիշդ է նոտարաց արձանագրութիւնը որ Ալեքսան Պօղոսեան անուն անպէտ վաճառականը առաջին Շարակնոցի եւ ժամագրոց առընչակից «հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ դործիքները» Մարտին Գրիգորի միջոցաւ բռնադրաւեց Ուղուրլեան քահանայէն, ուրեմն ստիպեալ պիտի ընդունինք որ վանանդեցիք չ. 1690—94 թուականներուն Նիկողայոս կիսի պատրաստել տուին մինչեւ իսկ նոր միջակ բոլորդրեր եւս:

1690ին Լիդբոնէն դալով Մատթէոսի կը միանայ իւր հօրաքրոջ՝ Դիլդարի թոռը Ղուկաս, որդի Նուրիջանեան Գրիգորի: Ղուկասի հօրեղբօրորդին Միքայէլ այս ժամանակ կանդ կ'առնէ Սպանիա՝ բժկութիւն ուսանելու: 1694 թուին Սպանիա—Աթլանտեան ծով—Անգղիա դիծով Ամստերդամ կը հասնի նաեւ Թումման եպս. Նուրիջանեան, հօրաքրոջ որդին Մատթէոսի եւ հօրեղբայրն Ղուկասի: Բ. փաստաթուղթէն կը յայտնուի թէ վանանդեան տպագրական դործունէութեան կաղմակերպողն ու մղիչ ոյժն էր Թումման «վեհափայլ եպիսկոպոս եւ բազմաջան վարդապետ[24]», «ի վայելուչ քաղաքէ

---

[24] Տես ուիտղոսաթերթն Մովսիսի Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան, — Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան, 1695 թ.:

Վանանդու Գողթնեաց[25], որ եւ «եպիսկոպոսն սրբոյ Մաշէի վանիցն Գողթնեաց[26]»: Նա Ոսկան վրդ. Երեւանցւոյ եւ այլ վարդապետաց հետ համախորհուրդ՝ կը ծրագրէր հաստատել եւ ծաղկեցնել բարձրագոյն կրթութեան մի օճախ ի Հայաստան աշխարհի կամ «հիմնել մի լատինահայկական դպրոց[27]» իւր թեմի մէջ: «Սակայն որովհետեւ այս ծրագիրը չէր կարող իրագործուել առանց պիրքերու մթերաց»՝ Ոսկան Վրդ. 1664—65 թուին կ'ուղեւորի Ամստերդամ հրատարակչական առաքելութեամբ: 1670ին Թովմաս ալ, իր հետ առնելով մօրեղբօրորդին Մատթէոսը՝ ճամբայ կ'ելլէ հայրենիքէն, եւ Օսմանեան երկիրներու ճանապարհով կը հասնի Հալէպ, ուր կ'իմանայ Ոսկանի տեղափոխութիւնը Մարսէյ: Մտադրութիւնը փոխելով կ'երթայ անդ եւ Ոսկան վարդապետի կը յանձնէ քեռորդին: Հոգեւոր եղբարց խորհրդակցութիւնը կը յանգի այն եղրակացութեան որ հարկաւոր էր Հայաստանէն բերել երիտասարդներ որպէսզի ակադեմական ուսմամբ զարպանան: Սոյն ծրագրով Թովմաս 1673 թուին կը ձեռնարկէ դարձի, եւ անցնելով ընդ Իտալիա, Աւըս-

---

[25] Ցառաջարան հրատարակչին նոյն գրոց, ինչպէս եւ յիշատակարան, էջ 484:

[26] Ցառաջաբան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, 1696, էջ 3. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 662, եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 339:

[27] Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա, 1937. էջ 146:

տրիա, Լեհաստան, Վալախիա եւ Կոստանդնուպոլիս՝ կը հասնի հայրենիք: Դժբախտաբար ան չի յաջողիր հաւաքել ուսումնասիրելիք ու անճնազոհ երիտասարդները, որովհետեւ «միոյն կը պակսէր ոյժը, միւսոյ՝ պատրաստակամութիւնը եւ այլում կրթութիւնը»: Յուսահատ, 1679 թուին իր հետ կ'առնէ Գրիգոր եղբօր որդին Ղուկասը, եւ այլ եղբօր մը որդին Միքայէլը, եւ Շամախի–Կասպից ծով–Աստրախան ուղիով կը փափաքի անցնիլ Մոսկուա, բայց չկարենալով արտօնութիւն ստանալ, կը վերադառնայ Շամախի եւ այս անգամ Վրաստան–Օսմանեան երկիրք–Թրակիա–Հունգարիա–Լեհաստան ճամբով կը հասնի Վիեննա: Հոգեկան մեծ ցնցումի կ'ենթարկուի անդ՝ երբ կը լսէ մահը բազմերախտ Ոսկան Վարդապետի: Վիեննայէն կ'ուղեւորի Վենետիկ, եւ ուսման պատճառաւ եղբարց զաւակները հոն բարեկամաց յանձնելէ ետք՝ կ'երթայ Մարսէյ Մատթէոսի մօտ: Ըստ երեւոյթին ջուղայեցի վաճառականներ՝ Ղուկան ու Միքայէլը Հռոմ կ'ուղարկեն ուսումնական զարդացման համար, վասնզի Ղուկաս ինքզինք կը ներկայացնէ այսպէս. —

«Զտրուպ դպիրս Ղուկաս,
Ծնունդս Գրիգորի,
սերունդս Նուրիջանի,
անունդս Հռոմայու» եւն[28]:

---

[28] Յատաջաբան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, էջ 4:

Ստեփանոս վրդ. Ռօշքա կամենիցացի եւս իւր Տարեգրութեան մէջ որոշապէս կը հաղորդէ թէ Նուրիջանեան հօրեղբօրորդիք Ուրբանեան վարժարանը յաճախած են. «Թովմաս Վ. Վանանդեցի եպիսկոպոսն Գողթնեայ Սր. Խաչին հանդերձ Ղուկասու եւ Գաբրիէլիս[29] եղբօրորդւովքն, զորս ի Դպրատունն Ուրպանեան մուծեալ եւ զկնի ուսանելոյն նոցա զփիլիսոփայութիւն՝ հանէ (1682) պատճառանօք ոմամբք, ի Հռոմայ գայ յԱմստէրտամ եւ տպէ զգրեանս ոմանս եւ անդէն ուղղափառութեամբ վախճանի: Սա էր լինճ ծանօթ: Իսկ Ղուկասն էր գիտուն եւ գովելի ի վարս իւր[30]»: Իսկ Լէօ այսպէս կը մեկնաբանէ. «Մի տեղ Ղուկասը իրան անուանում է «սնունդ Հռոմայու». եւ իրաւ, այսքան լաւ պատրաստուած մի մարդ չէր կարող լինել Հայաստանի դպրոցների սնունդ: Հռոմի ազդեցութիւնն է երեւում նրա հայերէնի մէջ, որ աղատ չէ լատինացրած հայերէնի ձեւերից ու մթութիւնից. այդ ազդեցութեան մի նշանն էլ այն է, որ Ղուկասը իր ստացած կրթութեամբ աւելի կրօնական մարդ էր, քան աշխարհական[31]»:

---

[29] «Գաբրիէլ»ը թերեւս Միքայէլի երկրորդ անունն է՝ Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետներու անուանց հետեւողութեամբ. այլապէս Ստ. Ռօշքա չփոթութեան մը զոհ գացած է:

[30] *Ստեփանոս Ռօշքա*, ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանիճ եկեղեցականիճ, *հրատ. Հ. Համազասպ Ոսկեան*, Վիեննա, 1964, էջ 189—90:

[31] Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 420—21:

Մարսէյլի մէջ Թովմաս կը տեսնէ «տպարանի բոլոր գործերը չփոթ ու խառնակ եւ փոխանցեալ օտարականաց հսկողութեան»: Անտի առնելով Մատթէոսը՝ կ'ուղեւորի Լիզբոն. ինք կը մնայ Պորտուգալ. բայց իւր մօրեղբօրորդին կ'ուղարկէ Ամստերդամ՝ որպէսզի տպարան մը կազմակերպէ: Մատթէոս կը ձեռնարկէ նախապատրաստական աշխատանքներու, եւ մինչեւ իսկ Յովհաննէս քհնյ. Ուղուրլեանի եւ Ալեքսան Պօղոսեան վաճառականի ընկերակցութեամբ դիրքեր կը տպագրէ: Թովմաս կը սպասէ ի Լիզբոն իւր եղբարց զաւակաց՝ որպէսզի աւարտեն իրենց ուսումը: 1688 Թուին[32] վերջապէս Ղուկաս եւ Միքայէլ կը ժամանեն Լիզբոն. Ղուկաս կ'երթայ Ամստերդամ. իսկ Միքայէլ «մի քանի տարի» բժշկական ուսմամբ պարապելէ ետք 1696 թ. կը միանայ վանանդեան տպարանին[33]: Իրաւացի է Լէօ, երբ կը գրէ թէ «երկու եղբայրներից մէկը, Միքայէլը, շատ քիչ է մնում գործի մէջ. դոնէ նրա անունը այնքան յաճախ չի յիշւում եւ պէտք է կարծել՝ որ նա շուտ է հեռացել տպարանից[34]»: 1694ին Թովմաս Եպիսկոպոս

---

[32] Ստ. Ոսկեան, ժամանակագրութիւն, էջ 189, սխալած է՝ նշելով թէ Թովմաս Վրդ. 1682 Թուին(?) Ուրբանեան վարժարանէն հանած է Ղուկասն ու Գաբրիէլը (= Միքայէլ), «պատճառանօք ոմանք»(!):

[33] Տես Ճիշտակարան, Գիրք Թօմայի Գեմփացւոյ, Ցաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի, 1696, էջ 420:

[34] Լէօ, նոյն անդ, էջ 420:

հասնելով Ամստերդամ իւրայիններուն մօտ, «նախ համբերութեամբ կ'ուղղէ կարգ մը երեւոյթներ որոնք չփոթութեան մէջ էին եւ տարբեր մեր ազգային սովորութիւններէն», եւ ապա ձեռնամուխ կ'ըլլայ գրոց տպագրութեան: Առաջին առթիւ ան կը հրատարակէ հայագիր համատարած քարտէս, եւ ապա տասներեք գիրքեր՝ իւր սեպհական տպարանին մէջ եւ անձնական նիւթական զոհողութիւններով: 1695 թուին վանանդեցւոց տպագրատունը լաւապէս կազմակերպեալ էր. Թոմմաս Եպս. կը հայթայթէր տնտեսական ծախսերը եւ կը ղեկավարէր ընդհանուր աշխատանքները. վարպետ Մատթէոս Ծովհաննիսեան, «յոգներախտ եւ միակ բուն տպագիրն Հայոց [35]» եւ «կատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան [36]»՝ կը կառավարէր գործարանը, իսկ Միքայէլ եւ մանաւանդ Ղուկաս «փիլիսոփա» կը կատարէին հրատարակչական եւ գրական աշխատանքները: Հայ բանասիրութեան մէջ առհասարակ տարածուած է այն կարծիքը թէ Ղուկաս եւ Միքայէլ եղբայրներ էին [37]. սակայն

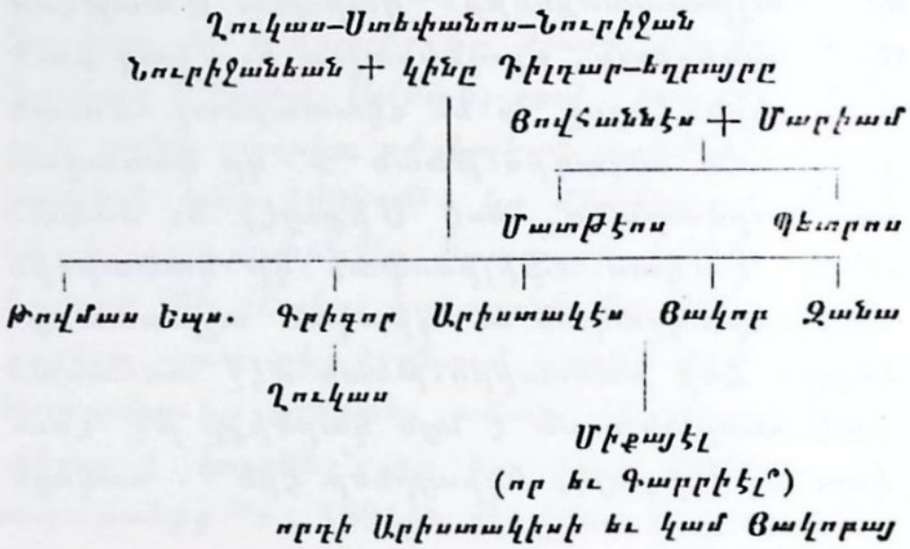
---

35 Ծառաջաբան, Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, էջ 4:

36 Ծիշատակարան, Ազգաբանութիւն տոհմին յարեթեան, 1695, էջ 487:

37 Ռօչքա, նոյն անդ. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 420. Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 167. Գ. Լեւոնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 117, եւ Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 106:

Բ. փաստաթուղթիս մէջ Թովմաս յատակօրէն կ'ըսէ. «Ղուկաս՝ որդին եղբայրներէս մէկուն, եւ Միքայէլ՝ որդին մեւս եղբօր իմում»: Ուշադիր ընթերցողն ալ հեշտութեամբ պիտի նկատէր որ կեմպացւոյ գրուց յիշատակարանին մէջ Թովմաս դանօնք կը ներկայացնէ իբր «զորդիս եղբարց իմոց (զՂուկաս եւ զՄիքայէլ)[38]» եւ ոչ որպէս զորդիս «եղբօր իմոյ»: Առ ի հետաքրքրութիւն ընթերցողաց կը մատուցանեմ վանանդեցւոց ազգակցական տախտակը ուղղակի քաղելով յիշատակարաններու փաստերէն. —



---

[38] *Յիշատակարան*, Գիրք Թօմային Ռեմփացւոյ, Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի, 1696, էջ 420: *Այս եւ այլ յիշատակարաններու լոյսին տակ՝ պարզ է թէ Ղուկաս եղբօրորդին է Թովմաս եպս.ի. հետեւաբար կը սխալի Դուրիէզ (կամ անոր յօդուածի թարգմանիչը՝ Սիմ. Մկրտչեան), երբ զՂուկաս կը կոչէ «հօրեղբօրորդի» Թովմասու. (տես Դուրիէզ, «Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամստերդամում*

Ասա համառօտակի կը ծանօթացնեմ վանանդեցւոց հրատարակած Աչխարհացոյցն ու տասներեք դիրքերը:

— *Քարտէզ՝* Համատարած աշխարհացոյց, 120 × 150 *սմ.*, *փորագրութիւն Ադրիանոս եւ Պետրոս Սխօնբեկ* (Adrian et Peter Damian Schoonebeeck) *եղբարց, հրատարակեց Թովմաս եպս. Նուրիջանեան Վանանդեցի, տպագրեցին Ղուկաս եւ Մատթէոս Վանանդեցի, Ամստերդամ*, 1695 *թ.*[39]: *Ունի հետեւեալ յիշատակարանը.* —

«Նորոգ քանդակ գեղեցկավէպ հանրանչան,
փոխաբերեաց Թօմա յետնորդ ոստ վանանդեան.
փորագրութիւն յոյժ ցանկալի
ի ձեռն եղբարց հարազատի,
Ադրիանու Ըսկօնպէկի
եւ Պետրոսի քաջալարժի.
ընդ Ղուկասու հըմտագունի
երկամբք բազմօք յայտ ածողի,
եղբօր որդի իմ անդրանկի՝
պահեսցէ Ն յիւրում ծոցի»:

ժէ—ժԸ. դարերում», Տեղեկագիր, 1963, *թ.* 2, էջ 87 *եւ* 92:

[39] *Լէօ*, 427—30. *Թէոդիկ*, 167. *Լեւոնեան*, 117—18. *Սարուխան*, 110—11. *Զարբհանալեան*, Պտմբ. հայկ. տպագրութեան, 149—50. *Հ. Մ. Տեր-Վահանեան*, Հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնները 260 տարում (1695—1955), *Երեւան*, 1957, էջ 43 *եւ* 69—77, *իսկ ընդմէջ էջ* 72—73՝ *փոքրադիր արտատպութիւն «Համատարած աշխարհացոյցի». Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ* (1512—1800), էջ 247—48, *եւ փաստաթուղթ Դ.*:

Աչխարհացոյցս հրատարակուած է առա-ջին առթիւ ուսումնականաց համար եւ հաւա-նօրէն պիտի օգտագործուէր Թումմաս Վա-նանդեցւոյ ծրագրեալ դպրոցին մէջ իբր դասագիրք, վասնզի հրատարակիչը կը յայ-տարարէ[40]. «Եկեղեցականաց, ո՛չ քնաւիկ՝ ասեմ, ոչ թուլամտից կամ ուսումնասէրից· այլ քաջամտաց, ուսումնասիրաց՝ արթուն եւ զուարթուն արանց, որքան օգտակար եւ ձեռնտու իցէ ծանօթութիւն այսր աղնուա-կանի դիտութեան՝ վասն դիւրահասութեան սուրբ եւ արտաքին գրոց, նոցին ինքեանց ուշիմութեանն թողցուք դատել եւ դարա-կել[41]»: Բայց ուսումնականին կը մխանար

---

[40] Ցառաջաբան, Բանալի համատարածի աշ-խարհացուցին, էջ 2:

[41] «Դարակել» բառը գործածուած է յատուկ նչանակութեամբ. Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի (Վենետիկ, Ա. հրտ. 1846, էջ 210, Բ. հրտ. 1865, էջ 236) եւ Հայերէն բացատրական բառարան Մալխասեանի (Երեւան, Ա., 1944, էջ 496) ոեւէ լու-սաբանութիւն չեն ընձեռեր. սակայն Երեմիա վրդ. Մեղրեցի, Բառգիրք Հայոց (Կ. Պոլիս, 1728, էջ 102) «դարակեմ–ճանաչեմ» կ'ըսէ. իսկ Մխիթար Աբրահօր բառարանին մէջ, Բառգիրք հայկազեան լեզուի (Ա. հտր. Վենետիկ, 1749, էջ 209), առաւել գոհա-ցուցիչ բացատրութիւն մը կը գտնենք. «Դարակեմ (ներգործ.) = ճանաչել. կամ մտօք տեսանել. կամ ուշադրաբար եւ զգաստութեամբ զննել, եւ լիապէս իմանալ զիրն»: Նոյնպէս Վանանդեցւոց վերատպած Ցովհ. Բոնայի Ձեռքածուքիւն յերկինս աչխատու-թեան բառարանին մէջ (էջ 304) կը կարդանք. «Դա-րակեմ = ճանաչեմ այնքան ներքագունիւ խուզմամբ եւ հետազօտմամբ, մինչ մնայ եւ ոչինչ յ'ենթակայուն

գործնական նպատակ մը եւս, այն էր ընդ ամենայն աշխարհ երթեւեկող հայ վաճառականաց չնորհել ուղեցոյց-քարտէս մը: Այս կապակցութեամբ հրատարակիչը կը գրէ. «Բայց եւս քան զեւս առաւելապէս պիտանացեալ վաճառականաց՝ մանաւանդ հայկազարմից, որք ի մէջ ասիական եւ արեւելեան ազգաց, այսու գոնեա անուամբ փառաւորք եւ հնարագէտք երեւին. զի յամ. ազգաց ընդունելիք եւ յոչ սակաւուց սիրելիք. ընդ ամ. աշխարհ զանգոյթ երթեւեկութ. ունելով զամ. երկիր առ ոտն հարելով յաճախեն [42]»: Ցամենայն դէպս, այսու վանանդեցիք իմաստնօրէն եւ վարպետօրէն հիմը դրին հայկական քարտիզատպութեան, որ գեղեցիկ աւանդութեամբ չարունակեցաւ հատաւ առ մեղ: «Համատարած աշխարհացոյց»ը, որ իրագործուած է անխոնջ ջանքերով եւ նիւթական ու բարոյական մեծ զոհողութիւններով՝ այդքան վաղ ժամանակ մը, իսկապէս հիանալի հրատարակութիւն մըն է, պատուաբեր առհասարակ հայ ժողովրդեան, եւ յատկապէս հրատարակիչ վանանդեցւոց: Որքան ալ փորագրողները օտարներ լինեն, գործին նախաձեռնութիւնը, քարտէսին գծագրութիւնն ու հայատառ խմբագրութիւնը,

---

ճանաչելոջ, գաղեցեալ յ'իմոյս ճանաչմանէ»: Հ. Աճառեան, Արմատական բառարան, Բ, էջ 438, «դարակ»ը կը նկատէ իրանեան փոխառութիւն եւ կը համեմատէ ընդ զնդ. dar- «ունել, բռնել»:

[42] Բանալի համատարածի աշխարհացուցիցն, էջ 2—3:

ինչպէս եւ տպագրութիւնը կը պատկանին Նուրիջանեան Թովմայի եւ Ղուկասու: Մատթէոս Ցովհաննիսեանի անունը թէպէտ չենք դտներ յիշատակարանում, բայց նա էր անշուշտ Աչխարհացուցին տպագրիչը, որ Բանալի համատարածի աշխարհացուցին տետրակի մէջ հռչակեալ է իբր «յոդներախտ եւ միակ բուն տպագիրն Հայոց»: Առ այս կը վկայակոչենք նաեւ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութեան յիշատակարանի հետեւեալ հատուածիկը. «(Ես Թոմաս Եպիսկոպոս) մեծաջան աչխատութիր. փութացայ ժամանել ի դեղեցկադիր եւ ամ. դովասանութեե. արժանաւոր քաղաքն յԱմստերդամ, առ ի յօրինել եւ հոդալ զբուն դործիսն տպագրութե. եւ գտախտակսն պղնձեաց՝ վս. փորագրելոյ զդիրս համայնց գաւառաց *զորս եկամբք բազմօք եւ յոդնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ» եւն*[43]:

1. *Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ.* Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, յեռամեծ վարդապետէ եւ յոգներախտ փերթողահօրէ *Ամստերդամ*, 1695, «*ի լոյս ածեալ տպիւք եւ ծախիւք* Թօմայ Վանանդեցւոյ *վեհափայլի եպիսկոպոսի եւ բազմաջան վարդապետի*», 487 էջ: Մատենիս չարաբաղդն ու տպագրիչն է Մատթէոս Ցովհաննիսեան, որ յայտ-

---

[43] Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան, էջ 484—85:

նապէս կը նշէ թէ «ես Մատթէոս չարեցի[44]». իսկ Ղուկաս Վանանդեցի կը հանդիսանայ իբր հրատարակիչ՝ ըրական տեսակէտէ: Առանց մասին Թոմմաս Եպս. կը գրէ. «Նաեւ յիշել մաղթեմ զհարազատ եւ զճեռնասուն գործակալս իմ զՄատթէոս՝ զկատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ. եւ զեղբօր որդի իմ, զՂուկաս Փիլիսոփա, որ է վարժ զանազան լեզուաց» եւն[45]:

Մովսիսէ Խորենացւոյ հռչակաւոր Հայոց Պատմութեան Ս. տպագրութեան պատիւն եւս կը պատկանի բարեյիշատակ Վանանդեցւոյ: Թոմմաս եպս. Նուրիջանեան կը նկատէ որ հայ ժողովուրդի ազգաբանութեան գիրքը պատանեկն «ամ. ուրեք սուղ եւ պակաս» է. «ուստի եւ իմ նայելով յայսպիսի աղէտ անբերելի, բարւոք վարկայ տպագրել թուով նուագիւք, վասն անձեռնտու գոլոյ տեղւոյս. քանզի յարուցմունք պատերազմաց եւ հեղմունք անբաւից արեանց, սասանեցուցին զբնաւ եւ զգոլոր կալուածս Եւրոպայու» եւն[46]: Որքան ալ «նուագ թուով» լինի, չնորհիւ այս տպագրութեան՝ Գերթողահօր Պատմութիւնը տարածուեցաւ ոչ միայն Հայոց, այլեւ Եւրոպացւոց մէջ: Ցիրաւի

---

[44] Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան, տես ի վերջ «Առ համայն ընթերցօղս Հայաստանեայց» յառաջաբանութեան:

[45] Նոյն անդ, յիշատակարան, էջ 486—87:

[46] Նոյն անդ, «Առ համայն ընթերցօղս Հայաստանեայց»:

վանանդեան հրատարակութիւնն էր որ առիթ եւ գործի հանդիսացաւ Ուիստոն եղբարց՝ որ 1736 թուին Լոնդոնում լատիներէն թարգմանութեամբ հանդերձ վերատպեն Խորենացւոյ պատմագիրքը[47]: Ինչպէս պատմահայրը իւր Ազգաբանութիւնը յօրինելով նպատակ ունէր աշխարհի ցուցաբերել հայ ազգի հին ու ազնուական ծագումը եւ հերոսական գործերը, նոյնպէս եւ Թովմաս տպագրահայրը հրատարակելով «Ազգաբանութիւնն տոհմին յաբեթեան», կը խորհէր օտարաց ծանօթացնել հայ ժողովուրդի վառաւոր անցեալը, եւ միաժամանակ ազգային ոգիով ու հպարտութեամբ ջրդեղել գիտակցութիւնը իւր հայրենակիցներուն, որոնք կը տառապէին տգիտութեան եւ բռնակալութեան ներքեւ: Այս կապակցութեամբ յառաջ կը բերեմ մատենին սկիզբը տպեալ Թովմայի ատանաւոր ձօնը, ուր ան կ'ամփոփէ հայ գիւցազանց անունները. —

«Թորգոմազնեայս այր պատուական,
յօգնահանճար եւ քաջաբան.
օղ ոսկէշար երեք կարգեան,
տըրոհելով ըստ պահանջման.
մերայնոց իսկ լեալ տէրութեան,
եւ այլազնեայցըն դիմեցման:
Ամանակաւ նոցին կալման,

---

[47] Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն (եւ Աշխարհագրութիւն), հայ. եւ լատ., Լոնդոն, 1736. Mosis Chorenensis *Historiae Armeniacae*, libri iii . . . Whistoni Filii.

ցուցանէ մեզ անսխալական,
հինն գրուցաց մեր նախնական:
Ըզհայկ ասեմ՝ զմեծ ախոյեան,
պանդուր վարսիւք դեղանշան.
զԲէլ կործանեաց՝ զոստ քանանեան:
Արամ կըցորդ նորին արեան,
եւ անընդհատ նոյն քաջութեան:
Նաեւ զօրեղ արքայն Տիգրան,
որ նորոգեաց ըզցեղ հայկեան.
առիւծաբար մըռնչելով,
զխումբ թշնամեաց հալածելով.
նպաստ առեալ իսկ յԱստուծոյ,
անուամբ հըզօր յորջորջելոյ»:

2. Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ ուրածնի — «*զոր ի լոյս էած հայկական տառիւ վեհանճն եւ սրբափայլ հայրն մեր տր. Թոմաս՝ աստուածազգեստ րաբունին Վանանդեցի, եւ առաքելազործ եպիսկոպոսն սրբոյ Ծաչին*». «*չարաղբեցեալ ի Ղուկասէ ապաշնորհ ջահընկալէ Վանանդեցւոյ. տպիւք եւ ծախիւք Թոմասու Վարդապետի. չարաբարդութեամբ քալ դպրի՝ ան. Մատթէոսի ներհուն տպագրի Հայոց: Ցամի Տեառն 1696. յԱմստէլօդամի*». 30 էջ: *Սոյն տետրակը «բանալի» մըն է, որ կը բացատրէ ու կը մեկնէ Համատարած Աշխարհացոյցին եօթն չրջանակները, այդ չրջանակաց սահմաններն ու պաշտօնները, այլ պարագայք, կարեւոր քաղաքաց աստիճանները եւ գրոպէս բարձրութեան: Ղուկաս Վանանդեցի գրքոյկին կարեւորութիւնը կը չեշտէ*

«առ հայկասեռ ընթերցօղս»՝ հետեւեալ յառաջաբանութեամբ. «Շահաւէտութիւն եւ պիտառութիւն որ յԱշխարհացուցէն յառաջադայի, ոչ դուղնաքեայ ինչ՝ այլ մեծ օգուտ, եւ հարկաւոր իմն է: Որքա՛ն դեղեցկութիւն բարուց, որքա՛ն ճոխութիւն զանազան արհեստից, որքա՛ն փարթամութիւն ընչից, որքա՛ն երանութիւն եւ միխաթանութիւն բնակչացն Եւրոպացւոց, այսինքն բոլոր ազգին Ֆռանկաց, արդարեւ զարմանալի եւ նախանձելի: Ճանապարհորդութիւնս ցամաքի եւ ծովու նաւագնացութիւնս միշտ եւ յամ. ուրեք ունին. զերթեւեկութիւն, ընդելութիւն եւ զբազմաչահ վաճառականութիւն գրեթէ ընդ ամ. ազգս, յարեւմտից մինչեւ ցարեւելս, ի հիւսիսոյ ցհարաւ՝ անխափանօրէն ստացան եւ ստանան տակաւին յօրէ յօր եւ զայս համայն յԱշխարհագրութենէն ընկալան. քեզ յարացոյց՝ համբաւածաւալն եւեթ Ամստէրդամ, եւ սորին երջանկութիւնն [48]»:

Վանանդեցիք մեր լուսաւորութեան հարցով զբաղեալ այն յառաջադէմ եւ լուսամիտ անձերն են, որ այնքան վաղ ժամանակում դնահատած են կարեւորութիւնը աշխարհագրութեան եւ աշխարհագրական պայմաններու: Անոնք իրաւամբ Աշխարհագրութիւնը, այսինքն ղեալի աշխարհի բաղկացութեան ուսումնասիրութիւնը, լայն

---

[48] Բանալի համատարածի աշխարհացուցին, էջ 1—2:

ճանապարհորդութիւններն ու վոխադրութիւնները, — կը նկատեն երկրի մը բարգաւաճման գլխաւոր աղբակներէն:

3. Գիրք Թոմայի Քեմփացւոյ. Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի. — «*Թարգմանեցեալ ի Յոհաննիսէ յոլովերախտ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ. ի խնդրոյ Ջուղայեցի խոջայ Սահրատի որդւոյ պարոն Քասպարին: Գործեօք եւ ծախիւք Թոմասու արքեպիսկոպոսի արքոյ Նաչխին»: Ամստերդամ, 1696, 420 էջ:*

Թովմաս Կեմպացւոյ (Thomae à Kempis) *այս գիրքը* (De Imitatio Christi) 1670 *թուին թարգմանած է Յովհաննէս վրդ. Հոլով Կոստանդնուպոլսեցի, «ի խնդրոյ ազնուատոհմ Ջուղայեցի Շահրիմանէնց պարոն Քասպարին». եւ առաջին անգամ տպագրեալ է 1674ին*[49] *ի Հռոմ, Հաւատոյ Տարածման տպարանին մէջ: 1696ին ալ Թովմաս եպս. կը վերատպէ գիրս «ի գուարճութիւն եւ յարխուխիւն մանկանց Եկեղեցւոյ». — «Եւ արդ՝ սիրելիք եւ անճկալիք հոգւոյ իմոյ՝ հարք իմ եւ եղբարք իմ, որովհետեւ չիք այլով իւիք շահել զկեանսն յաւիտենականս, եթէ ոչ գրովք արքովք. վասն որոյ եւ իմ իրաւունս եւ արժան համարելով՝ տպեցի գիրս մեծի երանելւոյ եւ վայելչաբուղխ*

---

[49] *Թիւրիմացութեան մէջ է անշուշտ Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 114՝ երբ կը հաղորդէ որ կեմպացւոյ գիրքին առաջին հրատարակութիւնը կատարուած է 1691 թուին(?):*

աղբերն Թոմասու Քեմփացւոյ, ի զուարճութիւն. եւ յարիւթիւն մանկանց եկեղեցւոյ[50]»: Վանանդեցի «Թոմաս պարտաւոր եւ սխալական վարդապետն» դրական համեստ աշխատանք մը եւս կը կատարէ դրքիս վրայ՝ ամէնուրեք ճշդիւ նշանակելով սուրբգրական վկայութեանց տեղերը[51]: Վերջաւորութեան ունի ընդարձակ յիշատակարան, ուր առաջին անգամ կը յիշէ իր եղբօր՝ եւ Ղուկասու հօրեղբօր որդին Միքայէլը: Հետեւեալ հատածը իւր հետաքրքրական բովանդակութեան պատճառաւ կը յառաջադրեմ ընթերցողաց. «Եւ արդ աղաչեմ զհամայն խումբս սպառազինեալ հարց եւ եղբարց, զի մինչ ճաշակէք ըմպելով ի համեղաբուղխ եւ ի քաղցրահոս աղբերէ սորին, յիշման առնիցէք արժանի՝ զհուսկ եւ զապիկարս, զԹոմաս զանարդիւնս յերամս բանասիրաց: Այլեւ զծնօղն իմ քաղցրասնոյց. զհայրն իմ համեստակենցաղ զՆուրիջան Նուրիջանեան, եւ զմայրն իմ պարկեշտազբնաց զԴիլդարն, եւ զեղբարս հօր իմոյ՝ զՂուկաս եւ զՍտեփանոս. եւ զեղբարսն իմ զհարազատ զԳրիգոր, զԱրիստակէս եւ զՅակօբ. եւ զքոյրն իմ Զանայ: Այլեւ յիշել մաղթեմ զբազմերախտ եւ զկառավարօղ Գործարանիս եւ բուն հմուտ եւ վարժ տպագրութե. զվարպետ Մատթէոսն, որ է որդի եղբօր

---

[50] Գիրք Թոմայի Քեմփացւոյ, Ամստերդամ, 1696, էջ 3:

[51] Նոյն անդ, էջ 4—5:

մօր իմոյ, եւ զհայր իւր զՅohաննէս, եւ զմայրն զՄարիամ, եւ զեղբայր իւր՝ զՊետրոս: Եւս եւ զորդիս եղբարց իմոց զՂուկաս եւ զՄիխայէլ, որք են վարժ եւ ներհմտացեալք լաթինական լեզուի եւ կրթեցեալք յուսումն փիլիսոփայական եւ բազմազան հանճարոյ» եւն [52]:

4. Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հռոմայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց, — «*յօրինեալ յապիրատ Նուրիջանեան Ղուկասէ վանանդեցւոյ. տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ եռամեծ վարդապետին*». *տպագրիչ՝ Մատթէոս Ծովհաննէսեան, Ամստերդամ*, 1698, 106 էջ:

5. Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի. «*որ է դիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց, չափոց եւ դրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի: Ժողովեալ եւ ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու՝ ապաշնորհ ջահընկալի* [53] *վանանդեցւոյ: Ծախիւք եւ ի խնդրոյ հայցման Զուղայեցի Խաչատուրի որդի պարոն Պետրոսին: Տպիւք եւ հաւանու-*

---

[52] *Նոյն անդ, էջ 419—20:*

[53] *Ղուկաս վանանդեցի մի քանի անգամ յիշատակարաններու մէջ ինքզինք կը կոչէ «ապաշնորհ ջահընկալ»: «Ջահընկալ»ը ի հնումն եկեղեցական խոնարհ աստիճանի սպասաւոր մըն էր, որ դպիրի յատուկ ձեռնադրութիւնն ընդունելով եպիսկոպոսէն՝ ի պաշտօնէ կը նուիրուէր իւր թաղի եկեղեցւոյ լուսավառութեան: կարելի է ենթադրել որ Ղուկաս Նուրիջանեան այդպիսի դպիր մըն էր:*

թեամբ եռամեծ վեհի Թոմայ վարդապետի եւ սրբափայլ եպիսկոպոսի Վանանդեցւոյ Տանն Գողթնեաց: Ցամի Տեառն 1699, Յունվարի 16, յԱմստէրդամ»· 80 էջ:

Հայ վաճառականներու դործոյ դիւրութեան եւ յաջողութեան համար պատրաստուած այս օգտաշատ դրքոյկը ճոխ տեղեկութիւններ կը հայթայթէ զանազան երկիրներու չափերու եւ կշիռներու, արտադրութեանց, մինչեւ իսկ արտածեալ ապրանքներու տրոց չուրջ: Համառօտակի նկարադրուած կան նաեւ ամէն երկրի սովորութիւններն ու լեզուն· տուեալ են քաղաքաց հեռաւորութիւնները, եւ բացատրուած թուաբանական չորս գործողութիւնները: Ղուկաս չնորհալի ջահընկալ իւր յառաջաբանին մէջ կը դրէ· «Եւ զամ· վաճառատեղեաց կշիռն, չափն եւ դրամն մի ըստ միոջէ դրելն՝ է գործ լման ծանր, դժուարին եւ անհնարին: Բայց ըստ կարի մերում, եւ ըստ որում՝ ի հարազատ դրեանս եղեալ գտինք, զյետ նց· երթալով՝ զնոյնն մեք եւս ի յօդուտ մերազնեայ վաճառատէր եղբարցդ արձանագուք· ստիպեալ մանաւանդ ի խնդրոյ Ջուղայեցի բարեպաշտ պարոն Պետրոսին» եւն[54]: Հեղինակը իսկապէս «ծանր եւ դժուարին գործը» ի գլուխ հանած է գոհացուցիչ կերպով: Այսօր ալ դրքոյկս կը պահէ իւր հետաքրքրականութիւնը, բայց այս ան-

---

[54] Գանձ չափոյ, կշռոյ, թըւոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի, էջ 3:

դամ ոչ թէ վաճառականաց՝ այլ բանասիրաց համար, որոնք պատմական եւ լեզուաբանական չահեկան նիւթեր պիտի գտնեն ի նմա:

6. Աստուածաշունչ Նոր կտակարան, — *«տպագրեցեալ վայելչագիր եւ գեղեցկագիր յօրինուածովք: Հաւանութեամբ, տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ եռամեծ վարդապետին եւ վանիցն Գողթնեաց սրբոյ Խաչին մաքրափայլ եպիսկոպոսին: Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գահոյն սրբոյ Էջմիածնի՝ տեառն Նահապետի, հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդի, եւ ամ. Հայոց ինքնագլուխս հովուապետի: Ցամի Տեառն 1698(—1700). յԱմստէլրօդամի»*, 968 էջ (երկու հատոր):

*Թովմաս Եպս. գրոցս յիշատակարանին մէջ կը ծանուցանէ թէ «սակս անմխիթար վայրացս» ուր կ'ապրէին՝ վերատին տպագրած է Ոսկան մեծ վարդապետի 1668 թուին Ամստերդամ հրատարակած Նոր կտակարանը. — «Զի որպէս ի չորից տաբերաց գոյանայ ամ. մարմին, ըստ այնմ եւ Չորից Աւետարանաց գործութբ. զարգանան եւ բարգաւաճեալ չքեղազարդ ծաղկին, եւ պտղաբեր լեալ՝ խնդալից երեւին համայն պարք բարեպաշտից: Զոր վաղ ուրեմն նախ տպագրեցեալ գոյր ի մեծէ եւ յերջանկադոյն վարդապետէն ՈՍԿԱՆայ Երեւանցւոյ. որոյ Տէրն Տերանց հատուսցէ ըստ գրտանց նորա, եւ ըստ բազում երախտեացն, զորս եթող անջինջ յիշատակ յեկեղեցւոջ

մերում: Ուստի եւ ես յոգնազան վիրօք լցեալս ձեռն արկի երկրորդումս տպագրել բազմօք վչտօք՝ սակս անմխիթար վայրացս, ուր եմք» եւն [55]:

7. Դուռն իմաստութեան (*Ա. տիտղոսաթերթ*) *կամ* Ոսկեայ դուռն դպրատան (*Բ. տիտղոսաթերթ*), *«վասն դեռակիրթ եւ խաւսալարժ մերազնեայ մանկանց», որ է հայթայթիչ նախակրթութեան՝ Հայաստանի երիտասարդութեան համար, հեղինակութիւն Ղուկաս Նուրիջանեանի եւ հրատարակութիւն Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ*, 1699, 70 *էջ*:

8. Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարերաբանութիւն, *ի մասին օդևբևութաբանութեան, գործ Մատթէոս Յովհաննիսեանի եւ Ղուկաս Գրիգորեան Վանանդեցի ջահընկալի, հրտրկթ. Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ*, 1702, 120 *էջ*:

9. Երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք *կամ* Աստուածաշունչ երգարան (*առաձեռն Շարականոց, պատկերազարդ*), *«հաւանութեամբն, տպիւքն եւ ծախիւքն» Թովմա Վանանդեցւոյ, Ամստերդամ*, 1702 (—1703 *Յուլիս* 15), 780 *էջ*:

Մատենիս վերջաւորութեան հրատարակեալ կայ յիշատակարան մը, որմէ կը տեղեկանանք թէ Մատթէոս եւ Ղուկաս

---

[55] Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան, էջ 431—32:

չուրջ 1702—1703 *տարիներուն ունեցած են պործակից մը՝ Սինան անուամբ.* —

«*Ի վախճանի յիշեցէք ի սբ. սրտէ զհարտպատ աշխատասէրս, զանճանճիր պաշտօնեայս, զբարեմիտ սպասաւորս, զմտերիմ մատակարարս, եւ զարեանաուռ գործակալս նախապեկ վեհանձնութեան տպարանին. զՄատթէոսն, զՍիմեաւն, եւ զառ ոտն կոխեալ Ղուկասս. տրիտուր սիրոյ ձերոյ էիցէ, զի յայսր հոսանուտ կենցաղոյս վերջին աւուրն չնորհօք լիջիք երջանկակրօնք, եւ յերկրին կենդանեաց առաջին աւուրն՝ փառօք աստուածահաճոյք, իբր զրեալք ի գիրս Դպրութեան անուանց կենացն. ամէն*[56]»:

10. Յոգնադիմի աստուածաբանական, բարոյական եւ հաղաբական իրողութեանց սահմանիբ. «*երկասիրութեամբ մեղուական արանց ի մի վայր լոստ կարգի այբուբենիցն հաւաքեալք: Ի լոյս ածեալ տպիւք եւ արդեամբք առաքելաշաւիղ Թովմայ եռամեծ վարդապետի Վանանդեցւոյ*», *Ամստերդամ*, 1704, 6 չհ., 58 էջ: Էջ 45—58՝ *զետեղեալ կայ Արիստոտէլի Յաղագս առաբինութեանց եւ չարութեանց, թարգմանութեամբ Ղուկասու:*

11. Պաշտօն աստուածային, անպատում փրկական եւ ահաւոր խորհրդոյ սուրբ Պա-

---

[56] Երաժշտական երգեցմունբ հոգեւորականբ, *Ամստերդամ*, 1702—1703, էջ 780:

տարագին[57]. «կամ Արիւնեայ Ք.ի վրկափորձ չարչարանացն, որք յ'անարիւն Խորհուրդ Պատարագին պատկերանան: Այսր սրբազան խորհրդոյ արարողութիւնն կարճ ի կարճոյ մեկնութիւն եւ համառօտ խընդրուածք: Եօթնօրեայ ժամակարգ պաշտօն վասն ամ. առանձին ի Քրիստոս հաւատացեալ անձանց: Երկասիրութեամբ ումեմն Վանանդեան Ղուկասու՝ նուաստ եւ յետնեալ դպրի ի լացիական (sic) լեզուէ թարգմանեցեալ: Տպիւք Թօմայ եռամեծ վարդապետի. յԱմստէլօդամ. 1704». 184 էջ (պատկերազարդ):

Մատեանս է թարգմանօրէն խմբագրեալ մեկնութիւն (աղօթիւք ընդելուզեալ) սրբոյ Պատարագին, էջ 6—38: Էջ 39—99՝ «Եօթնօրեայ ժամակարգ պաշտօն վասն ամենայն առանձին ի Քս. հաւատացեալ անձանց», յորում Շաբաթ օրը (էջ 89—99) նուիրուած է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, անշուշտ յօրինեալ ձեռամբ Ղուկաս դպրի. «Պաշտօն հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին»: Սկիզբը կայ մի պատկեր ուր Լուսաւորիչ հայրապետն կը մկրտէ Տրդատ թագաւորն ու իշխանները: Երեք տուն սաղմոս եւ ապա «Երգ. —

---

[57] Ա. Երիցեանի (Փորձ ամսագիր, Թիֆլիս, 1881, Թիւ 4, էջ 13) յիշատակած Պատարագամատոյցը (Ամստերդամ, հրտ. Վանանդեցի Ղուկաս Նուրիջանեանի, 1704), չատ հաւանօրէն նոյնն է այս Պաշտօն աստուածային մատենին հետ, որ ըստ երեւոյթին տիտղոսաթերթին սխալ վերծանման հետեւանքով պատարագատետր կարծեալ իցէ:

Ի մեղապարտ յ'ազդէ սերեալ.
Գրիգորիոս արթուն ճայնեալ:
Թադէոսի վիճակ առեալ.
Հայաստանեայց լոյս առաքեալ:
Լուսաւորիչ Հայոց փայլեալ.
վարուք անբիծ՝ հոգւով մաքրեալ:
Բժիշկ հոգւոց առ Հայս ծագեալ,
եւ փրկութե. մեզ առիթ լեալ»:

Բայց աստի կան վեց–եօթը այլ երգեր.
ահա եւ երկն առաջին ժամու. —

«Լուսապայծառ ծաղիկ ցուցեալ.
անուշահոտ բուրմամբ լըցեալ:
Զհոտ գիտութե. ի Հայս յայտնեալ.
ազգն Աբրահեան լուսով ծաղկեալ:
Արշակունի գօտեւորեալ.
ոգւով սըրբով ճառագայթեալ:
Խոստովանող Փրկչին ընտրեալ.
դից Տրդատայ ոչ հնազանդեալ»:

Գրոցս մէջ ներառեալ կան նաեւ հայկական այլ նիւթեր, որք են. — ա. Հաւատով խոստովանիմ (էջ 139—147). բ. Բարեխօսութեան պաղատանաց առթիւ չորս հայ սուրբեր՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ս. Ներսէս Պարթեւ, ս. Ներսէս Շնորհալի, ս. Ներսէս Լամբրոնացի, եւ երեք սրբուհիներ՝ ս. Հռիփսիմէ, ս. Գայիանէ եւ ս. Սանդուխտ (էջ 168—69) ներմուծեալ են ի չարս ամենայն սրբոց: գ. «Գրիգորի Նարեկայ վանաց վանականի՝ հոգեմատեան հռետորի, եւ Հայոց

Փիլիսոփայի: Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Այ. Բան ԼԳ.» (էջ 181—83):

Մատենիս վերջաւորութեան կայ յիշատակարան, յորում կը յիշուին մեկենասներու անուննները, ինչպէս եւ Տպարանի նոր աշխատակից պարոն Նազարէթի որդի Յովհաննէսն. — «Որ ունի զամենայնն, յորմէ եւս է՛ ամենայնն, որ ետ եւ անարգ ծառայից նպաստուքիւն յաւարտ ածել զայս նորածին եւ գեղեցկատիպ հիւսուածս յանջնջելի յիշատակ Ջուղայեցի Փառասուն մանկանց, խօջայ կարապետին եւ որդւոց նորին մղտեսի խօջայ Աւետին, խօջայ Յովհաննիսին եւ պարոն Յարութեանն, որոց ծախիւք եւ արդեամբք ի լոյս ածաւ այս հոգեշահ եւ ած.ահաճոյ Պաշտօնարանս: Արդ՝ որոց ընդունելի թուիցի այս նորատիպ ողծակս՝ յիշեսցեն ի ջերմեռանդ յաղօթսն զվերոյասացեալ խօջայ կարապետն հանդերձ սորին զարմիւքն եւ ժառանգօքն. նայեւ՝ պարոն Նազարէթի որդի զյետնեալ՝ չնչին եւ զապիկար արբանեակն Յօհաննէս, որոյ հոգաբարձու վերակացութեամբն տպեցաւ այս հոգւոյ դանձս. յիշեսցեն եւ զայլ ամ. արեանառու մերձաւորսն, զկե(ն)դանիսն եւ հանդուցեալսն վերոդ(ր)եցեալ անձանցն, իսկ եթէ ումեք անհաճոյ ինչ երեւիցի, դանմեղադրելիս կալցէ զմեզ աղաչեմք. զի ձեր եմք միշտ եւ յամենայն ուրեք անարգ ծառայքս Մատթէոս եւ Ղուկաս վանականիցիք»:

12. Ժամակարգութիւն հասարակաց ա-

ոօքից եկեղեցեաց Հայաստանեայց (*Ժամագիրք*), «*ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ Զուղայեցի Գօրգենց Աղաղարու որդւոյ պարոն Թաւալեցւոյն*», *Ամստերդամ*, *հրտ. Վանանդեցւոց*, 1705, 632 էջ: *Առ այս Դ. փաստաթուղթին մէջ կ'ըսուի.* «1705 թ. Աղօքագիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, *ուխտածալ*»:

13. Ձեռնածուքիւն յերկինս (Manuductio ad Coelum). «*Պարունակօղ զպատմանց սրբազանիցն հարց, եւ հնադունից իմաստասիրաց: Ճօրինեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Յոհաննու Պօնախ, վեհմադունոյ քարտինալի, Ս. Ե. Հ.: Եւ թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ, ի վարդանայ Ցունանեան. յամի ներմարմնութեան Տեառն* 1671. *եւ ըն թուաբերութեան Արամազնեայ* 1120: — *Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գահոյն Սրբոյ Էջմիածնի՝ տեառն Նահապետի, հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի փոխանորդի, եւ ամենայն Հայոց ինքնապլուխ հովուապետի: Յ'Ամստէլրօդամի*». 1705. «*ի տպարանի Թօմասու վանանդացւոյ, ծախիւք նորին եւ հաւանութեամբ*». 348 էջ. էջ 291—343՝ բառարան:

Վերոյիշեալ տասներեք հատորներէն զատ, հայ մատենագիտական աղբիւրներու մէջ[58] *վանանդեցւոց հրատարակութիւն մը եւս կը նշուի, որ է՝*

---

[58] Հ. Ա. Ղազիկեան, Հայկ. նոր մատենագիտութիւն, Ա., էջ 1661. Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 167:

Համբոյր սրբութեան, *երկասիրութիւն Ղուկաս Նուրիջանեանի, Ամստերդամ, 1704, 16(?) էջ: Հեղինակը գրքոյկիս մէջ սուրբգրական մի չարք համարներ, յատկապէս Ծննդոց գիրքէն եւ Աւետարանէն՝ մարդու ստեղծման, ամուսնութեան եւ սիրոյ վերաբերեալ, այլաբանօրէն կը մեկնաբանէ եւ ճարտարօրէն կը յամարեցնէ Քրիստոսի ծննդեան եւ փրկագործութեան խորհրդոց: Հուսկ ի վերջոյ կայ դուվասանութիւն առ ս. Կոյս Աստուածածին: Մատենագէտներ առհասարակ 16 էջ նշանակեալ ունին տետրակիս ծաւալին համար. այսպէս ըրած են եւ հայ հնատիպ գիրքերու ցուցակին կազմողները*[59]*. սակայն Վիեննայի Մխիթարեան Հարց Գրադարանի օրինակը*[60] *ուսումնասիրելով՝ նկատեցի թէ վերջին էջի յատակին «Առ...» տպուած կայ երբ նախասկիզբ յաջորդ էջի(!): Ուրիշ ուշադրաւ կէտ մըն ալ այն է որ Թովմաս եպս. Վանանդեցի իւր տպարանի հրատարակութեանց ցանկին մէջ (փաստաթուղթ Դ.) չի յիշեր Համբոյր սրբութեան գրքոյկը: Պատճառը հաւանօրէն կա՛մ այն է որ Եպիսկոպոսը զսա յիշատակութեան արժանի չէ նկատած, եւ կամ*

---

[59] Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), էջ 58՝ թիւ 212:

[60] Համբոյր սրբութեան *Մխիթ. Հարց Գրադարանին ի Վիեննա*, — ԺԴ. 488. *թերի, ունի միայն էջ* 5—16:

տեսրակի լոյս տեսած է իբր բաղկացուցիչ մաս կամ յաւելուած մի այլ գրքի:

«Համառօտած Աշխարհացոյց»ն ու 13—14 հատորները հրատարակեալ են մեծաւ մասամբ Թովմաս եպս. Վանանդեցւոյ ծախիւք: Ըստ երեւոյթին նա նիւթական անհրաժեշտ միջոցները կը հայթայթէր նուիրատուութեամբ, հայ եւ օտար բարեպաշտ ու գրասէր անձերէ: Այս մասին կը վկայէ յանձնարարականներու տրցակը զոր բազմաչարչար Եպիսկոպոսը հաւաքած է աստի եւ անտի: Իւր թողած վաստաթուղթերուն եւ գրոց յիշատակարաններուն մէջ ան կը պատմէ նիւթական, բարոյական եւ քաղաքական բազմապիսի նեղութեանց մասին, որոնց ենթարկեալ են ինք եւ իր տպարանը: Ի. վկայաթուղթին մէջ Թովմաս Վանանդեցի դառնութեամբ կը յայտնէ իր կրած չարչարանքները. «Շուրջ 1696 թուին՝ Աստուած դիտէ թէ որքա՛ն տառապեցայ սուտ եւ նախանձոտ եղբայրներէ, որոնք յանցապարտութեամբ փորձեցին տպագրական մեքենաները կորզել իմ հսկողութենէն, ճիշդ ինչպէս Գաղղիոյ մէջ ըրին յետ մահուան դերաչնորհ Ոսկանեայ, — կամ խանգարել կամ ջնջել իմ տկսած աշխատանքը: Զորս երկար տարիներ նոքա դիս դատարանի մէջ կեղեքեցին առանձին դատաւորաց: Այդ չրջանին ես կրեցի առաւել կորուստ քան իմ ամբողջ կեանքի մէջ, թէ՛ յումպէտս ժամանակ վատնելով եւ թէ քսակս դատարկելով: Այն

*աեն՝ առաջին, անգամ ըլլալով սկսայ իյնալ պարտքի մէջ: Վերջապէս, այսքան մեծ կորուստներէ ետք՝ դատաւորներու որոշմամբ պարտաւորեցայ երեք հարիւր կազմեալ եւ նկարագրուղ դիրքեր տալ հա-կառակորդացս»: Շարունակութեան մէջ վա-նանդեցի կը պատմէ թէ 1698 Թուին չ. 100 օրինակ դիրք կ'ուղարկէ Հայաստան՝ որ-պէսզի կարենայ պարտքերը վճարել եւ մնա-ցեալ դիրքերով եւ տպարանով տուն դառ-նալ. սակայն աւա՛ղ, մատեաններըը կը վճա-նան եւ Ծերունի Եպիսկոպոսը առաւել եւս կը կթի պարտուց ներքեւ[61]: Որպէսզի վա-նանդեցւոց ոդիսականին ծալքերը կարենանք ըստ բաւականին որոշապէս իմանալ, դի-մենք 1695—1696 Թուականներուն անոնց տպած դրոց յիշատակարաններուն: Այդ, 1695 Թուին հրատարակեալ Մովսէսի Խորե-նացւոյ Պատմութեան վերջաւորութեան կը կարդանք. «Այլ ի լինիլ ձեռնամուխ սմին իրին՝ մինչեւ ցաւարտումն կրեցաք եւ ար-բաք պղոզնապան եւ զանբերելի դառնութիւնս եւ զտուժանս ի մերայնոց ուսումնատենաց, հանապազաստուտ եւ չարարուեստ արանց, որք մորթովք ոչխարենիք պարուրեալ դին-

---

[61] Գրոց կորուստը մեզ կը յիշեցնէ ոդիսականը 6000 ձեռագրաց մատեաններու, զորս Մատթէոս Ծով-հաննիսեանի գործընկեր Ալեքսան Պօղոսեան Ջու-ղայեցի վաճառականը Զմիւռնիա կը տանի ծախելու, բայց որոնք երկրաշարժի մը ընթացքին կը վճանան մեծագոյն մասամբ. տես Սարուխան, Հոլլանդացւոց եւ Հայերը, էջ 101—102:

քեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ պիշատօղ քան զ'դա՛յլս եւ բերանք նոցա լիք դառնութեամբ եւ նենգութեամբ՝ անհարազատ ամբարտաւանութեան, որոց կատարածն լսատ գործոց իւրեանց»[62]: Ահա եւ 1696ին տպեալ Թումա կեմպացւոյ գրոց յիշատակարանի ողբը. «Ուստի ես հէքս, եւ ողբոց բազմաց ստորակայեալս, անճաշակ եւ անհպատուր այնքանեաց բազմունակ եւ ամենալի երախտեաց, եւ արտաքսեալ յերամաց եւ ի դասուց որդւոց առաքելոցի՝ Թոմաս Եպիսկոպոս, ի նահանգէ Գողթնեաց, ի մանէ տեղւոյն վայրից Վանանտուս, միշտ վերահայելով յունայնութեն. վատնեցեալ զիմ զկեանս... պատեհաւոր վարկայ՝ զհամեղախօս եւ գթաշրթաճաշակ Գիրս Թոմասու Քեմփացւոյ տպագրել յ'իմում Գործարանի, զոր յարմարեցի եւ կազմեցի վշտօք անթուելեօք. այլեւ ծախս նոցունց՝ յիմոց ընչից. զի գոնէ յ'ընթերցասէր եղբարցդ խնդրեցից զօժիտս սիրոյ, եւ կարեկցութեան, ձօնել եղկելւոյս զիչերանս մշտամատոյց աղօթից ձերոց. թերեւս նոքօք բուժեցայց ի սատակչական ախտից. զի ես որդն եմ եւ ո՛չ մարդ, եւ չիք ինձ զիւրածախ եւ հողմավար, որ ո՛չ երբեք ի տեսութեան աչաց կայանայ» եւն[63]: Այնպէս որ Թումաս իրաւունք ունէր 1698 Թուին տաղի մը մէջ գոչելու. —

---

[62] Ազգաբանութիւն տոհմին յարեբեան, էջ 485:

[63] Գիրք Թոմայի Քեմփացւոյ. ցաղագս հետեւմանն Քրիստոսի, էջ 418—19:

«Թարշամեցայ տպպով հողմոց կենցաղական
եւ մանրեցայ սաստիկ ժանեօք պաղանական»:

Սոյն տրտմալի տրտունջներն ու կոծերը ընդհանուր կերպով մեզ կը հաղորդեն նիւթական եւ ընկերային անբերելի դժուարութիւններն ու տանջանքները զորս վանանդեցի Եպիսկոպոսը կրած է «ուսումնասիրեաց, հանապազատուտ եւ չարարուեստ» ազգակիցներէ: Ո՛վ էին սակայն այս ոչխարապետ «դիշատիչ գայլերը», որ անթուելի վիշտեր պատճառած են Թովմասու՝ անդթօրէն չարչարելով եւ հարստահարելով զինք: Առ այս Բ. վաստաթուղթը որոշ օժանդակութիւն մը կ'ընծեռէ մեզ. ինչպէս նկատեցինք, Ծերունի Եպիսկոպոսը ցաւով կը պատմէ թէ «սուտ եւ նախանձոտ եղբարք» ջանացած են իր սեպհականութենէն կամ հսկողութենէն հանել տպագրական մեքենաները, «ճիշդ ինչպէս Գաղղիոյ մէջ ըրին յետ մահուան դերաշնորհ Ոսկանայ»: Ոսկան Վարդապետի կենսագրութենէն դիտենք թէ նա եւս բազմապիսի հալածանքներու ենթարկուած է Մարսէլիոյ մէջ ի ձեռն կաթողիկէ Թաղէոս Համազասպեան անուն քահանային, Նոր Ջուղայի Երեւան Թաղէն: Ոսկան Վարդապետ եւ Թադէոս երէց կը կազմեն տպարանական գործի ընկերակցութիւն մը, որ սակայն փոխանակ դիւրութիւն եւ յառաջդիմութիւն ստեղծելու՝ խանգարում յառաջ կը բերէ եւ մինչեւ իսկ Ոսկանայ վախճանին փութացման պատճառ կը դառ-

նայ [64]: Հ. Գ. Զարբհանալեան կ'ըսէ. «(Ոսկան) ընկերակցութիւնն ըրաւ Համազասպեան Թադէոս երիցուն հետ, որ Ոսկանայ քաղաքակիցն էր (?) ու հետը ի Փարիզ եւ ի Մարսիլիա ճանապարհորդութիւն ըրեր. բայց ընտրութեանը մէջ բախտաւոր չեղաւ. որովհետեւ այդ անձին յետագայ բռնած ընթացքէն յայտնապէս կ'երեւայ որ նիւթական չահէն աւելի գօրաւոր եւ գաղտնի չահէ մը մղուած, հետը ընկերանալու ետեւէ եղած էր ամէն կարելի ջանիւք, թէ' ժամադրոց հրատարակութիւնը խափանելու եւ թէ տպագրատունը քոլորովին անհետ ընելու նպատակաւ: Զմիւռնացւոց հանրապիրը, 'ԵԹէ իրեն հաւատալու ըլլաք, կ'ըսէ, մեր տպագրատունը կը փճացնէք եւ գիտութեան լոյսը կը մարէք' [65]»: Թ.. Համազասպեան կրքոտ եւ չահամոլ անձ մըն էր, որ լատինամոլութիւնը իբր զէնք կը գործածէր հարուածելու

---

[64] Զամչեանի ծանօթութիւնը Թադէոս երէցի մասին՝ Թերի է. «Ցորում ժամանակի եւ Թադէոս երէց ոմն Համազասպեան՝ եկն ի կողմանց Նոր Զուղայու ի Մարսիլիա. զի համարէր՝ Թէ հաստատուն կայ դեռ տպարանն Ոսկանայ. բայց տեսեալ՝ Թէ դադարեալ է այն, չոքաւ ի վենէտիկ. եւ ետ փորագրել զմեծ եւ զփոքր գիրս. եւ նոքօք տպագրեաց նախ զՍորհրդատետր, եւ ապա զՃաշոց տաւնի մեծ, յամի 1686, Ռճձե»: Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 664: Իրականութեան մէջ Թադէոս ընկերակցած է Թէ' ընդ Ոսկանայ՝ անոր կենդանութեան ժամանակ, եւ Թէ անոր յաջորդներուն հետ, յետ 1674 Թուին:

[65] Հ. Գ. Զարբհանալեան, Պատմութիւն հայկ. տպագրութեան, էջ 116:

իւր ընկերակիցը կամ հակառակորդը եւ տիրանալու նիւթական առաւելութեանց: Հապիւ Ոսկան ժամադրոց տպագրութեան ճեռնարկած էր, «Թադէոս սկսաւ ամէնազգի արգելք հանել. եւ եթէ արժան է հաւատք ընծայել Զմիւռնիոյ Հայոց կողմանէ տրուած աղերսագրին, զոր արդէն յիշեցինք, այս ընկերակցին՝ զոր անարժան կը համարեն ոչ միայն քահանայ, այլեւ քրիստոնեայ կոչուելու, ի գործ դրած անարժան միջոցներուն եւ նախատանաց հետեւանք եղեւ տպագրիչ Արքեպիսկոպոսին մահը: Այս ծանր ամբաստանութիւնն ստոյգ ըլլայ կամ ոչ, յայտնի է որ Ոսկան մեռաւ ի Մարսիլիա 1674 Թուականի առաջին ամիսներուն. եւ Թադէոս փութաց տէրութեան միջամտութեամբ կնքել տպագրական գործարանը, եւ սինեսկալի դատարանին փոխանորդը մտցընել ի տուն վախճանելոյն[66]»: Յիրաւի Ոսկան վարդապետ զոհ կ'երթայ հայ տպագրութեան զժուարին՝ այլ մեծ գործին. բայց Համազասպեան չզոհանալով Ոսկանայ մահուամբ՝ իւր քսութիւնները կը շարունակէ անոր յաջորդներուն՝ Սողոմոն Լեւոնեանի, Նասիպ Գրիգորեանի եւ Մաւթէոս Յովհաննիսեանի վերայ[67]: Թադէոսի գրաքննական գործը առաւել խստութեամբ կը

---

[66] Զարրհանալեան, նոյն անդ, էջ 117:

[67] Մանրամասն տես Զարրհանալեան, նոյն անդ, էջ 116—21. լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 280—93, եւ Գարեգին Լեւոնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 112—14:

չարունակէ Թուխմա Հայրապետեան քահանայն[68]: Արդ, կարելի՞ է նմանութիւններ նկատել Ոսկանայ եւ Թուխմայ տպագրական գործի ողբերգութեանց միջեւ. Թուխմաս Եպիսկոպոս ինք իրր օրինակ կը յիշէ Երեւանցին, սակայն բաւարար նիւթ չունինք յայտարարելու թէ նա կրօնական խստրականութենէ եւ դրաքննութեան տաղտուկէ տառապեալ է: Միակ վկայութիւնը այն է որ 1694 թուին երբ Թուխմաս Ամստերդամ կը հասնի լուրայինները մօտ, «նախ համբերութեամբ կ'ուղղէ կարգ մը երեւոյթներ, որոնք չփոթութեան մէջ էին եւ տարբեր մեր ազգային սովորութիւններուն[69]». բայց այլուստ ոչինչ գիտենք որոշելու համար քնոյթը չփոթութեանց եւ ազգային սովորութիւններէ չեղումներուն(!): Արդարօրէն հարկ է մտաբերել թէ Ամստերդամը Մարսիլիա չէր, այլ Բողոքականաց կենտրոն մը, յորում համեմատաբար գործունէութեան աւելի ազատ պայմաններ կային: Նմանապէս տեղին է յիշելն որ Թուխմաս Եպիսկոպոս բաւական ճկունութիւն եւ ճարպիկութիւն ի գործ դնելով՝ բարեկամական կապեր եւ մինչեւ իսկ եկեղեցական մարզի մէջ գործակցութիւն ապահոված էր Եւրոպիոյ երեւելի կաթողիկէ դէմքերուն հետ: Կը մնայ եզրակացնել որ հաւանօրէն

---

[68] Զարբհանալեան, էջ 121—30, եւ Լէօ, էջ 293—300:

[69] Փաստաթուղթ Բ:

վանանդեցի Եպիսկոպոսին դժուարութիւնները յարուցեալ էին մեծ մասամբ հայ վաճառականաց կողմէ, որոնք մէկ կողմէ փառասիրութիւնն ունէին քալչալերելու հայ տպագրութիւնը, միւս կողմանէ եւս նիւթական չահեր կը հետապնդէին: Արդէն Ամբատերդամում պահուած կան որոշ նոտարական արձանագրութիւններ, որ կը պատմեն Ալեքսան Պօղոսեան Գուլիաթէնց Ջուղայեցի վաճառականի եւ Յովհաննէս Ուղուրլեան քահանայի ու Մատթէոս Յովհաննիսեանի վէճերը (1694—1699): Վերեւ տեղեկացանք այս կռիւներուն եւ տեսանք Պօղոսեանի՝ հայկական տպագրական մամլոյ, տառերու, եւ դրծեայց բռնի ստացումը Ուղուրլեան քահանայէն: Աստ յառաջ կը բերեմ Գ. Ալեքսանի եւ Մ. Յովհաննիսեանի միջեւ կայացած համաձայնութեան արձանագրութիւնը. —

«1695 Ապրիլ 15

Ներկայացան պարոնները Charriman di Morat (Շահրիման դի Մուրատ), Persich di Moceta (Պարսիկ դի Մոճետա?), Vangely di Panos (Վանկելի դի Փանոս) եւ Pietro di Girakos (Պետրոս դի Կիրակոս), բոլորն էլ այս քաղաքում հաստատուած հայ վաճառականները, եւ թարգմանի միջոցով վկայեցին թէ այս Ապրիլի 1ին վերոյիշեալ Շահրիմանի տանն էին դտնուում իրենք եւ Alexan Paolo (Ալեքսան Պօղոսեան) ու Matheo Joannes (Մատթէոս Յովհաննի-

անան) Հայերն: Այնուհետ այս երկուքի մէջ՝ հայերէն դրքերի վերաբերեալ իրենց մէջ ունեցած վէճը հետեւեալ կերպով վերջացրին: Մատթէոս՝ 14 օրուան ընթացքում Ալեքսանին պիտի յանձնէ 600 օրինակ երաժըշտական դիրք (Շարական) եւ պիտի պահէ իր բաժինը տպարանական ինչքի մէջ. իսկ Ալեքսան պիտի վճարէ Մատթէոսին 325 Rijksdaalder: Սրանք էլ (Ալեքսան եւ Մատթէոս) հանդիսաւորապէս յայտարարեցին թէ այս եղանակով են կարգադրած իրենց վէճը: Այս ձեւի յայտարարութիւնը Հայոց մէջ հաւասար է եղել ծանր երդման...:

Ամստերդամի նոտար Tixerandet[70]»

Ուշադրութեան արժանի երկու կէտեր կան սոյն արձանագրութեան մէջ. 1. 1695 տարին չի համապատասխաններ Թումմասու նշած թուականին (շ. 1696). 2. վէճը ուղղակի Թումմասու չի վերաբերիր, այլ իր մօրեղբօրորդուն Մատթէոս Յովհաննէսեանի. սակայն պարզ է թէ իբր Տպարանի տէրն ու հոգաւորը՝ Թումմաս ինք կը կրէր դրամական հետաքրքրութիւնները:

Վանանդեցւոյն ոչ միայն ընկերային չըքնաղութիւնը անբարեխիղճ, այլեւ ժամանակը աննպաստ եղած է: Նա կը պատմէ. «ի վերոյ ամենայնի՝ եկաւ այս դժբախտ պատերազմը, որ սպառեց ամէն ինչ, եւ այսքան

[70] Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 104—105, համմտ. 101—103:

աղէտներու ներքեւ ես գրեթէ ընկճուեցայ եւ մահացայ[71]»: Թուխմասու դժգոհութիւնը լմբռնելու համար արժան է մի պահ թերթատել Եւրոպիոյ պատմութեան մատեանը: ԺԷ—ԺԸ. դարու քաղաքական կեանքի ուշադրաւ դէմքն է Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԴ. արքայն (1643—1715), որ իւր անհանդարտ ընթացքով եւ բռնակալ վարմունքով՝ մեծապէս ազդած է ժամանակի իրադարձութեանց վրայ: Սկսեալ 1661 թուականէն ան կը յայտարարէ երկրի նախարարականին խորհուրդին՝ թէ «ե՛ս եմ տէրութիւնը», եւ հետամուտ կը լինի այս սկզբունքը կիրարկելու թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նա համարձակօրէն կը ձեռնարկէ մարտերու՝ Սպանիոյ, Հոլլանդայի, Գերմանիոյ, եւ մինչեւ իսկ Պապական իշխանութեան դէմ: Հարկադրաբար եւրոպական տկար տէրութիւնք դաշնաւորութիւն եւ դիւանակցութիւն կը կնքեն՝ պաշտպանուելու համար ընդդէմ Գաղղիոյ: Ֆրանսական զօրքերը սակայն ռազմասիրութեան եւ դերիշխանութեան ցանկութիւններէ մղեալ՝ կը յարձակին Ստորին Նահանգաց վրայ, զրաւումներ կը կատարեն եւ կը տիրանան Լիւքսենբուրգի (Յունիս 1684): 1686 թուին դժտութիւնները կը սաստկանան հակառակորդ երկիրներու միջեւ, եւ 1688—1689 տարիներուն Լուդովիկոս ԺԴ. մխանգամայն պատերազմ կը հռչակէ Գերմանիոյ, Հոլ-

---

[71] Փաստաթուղթ Բ:

լանդայի, Հոլմայ եւ Սպանիոյ դէմ, իսկ Անգլիա եւս՝ Ֆրանսայի դէմ (1689 թ.): Այս բաղմակողմանի պատերազմը հետզհետէ բորբոքելով կը տարածուի ընդարձակ սահմաններուն մէջ եւ չ. ինը տարի կը դործէ մարդկային, չինուխեան եւ կեցուխեան մեծ աւերներ ու վնասներ: 1696ին Գաղղիա եւ Սաւոյայի դուքսը կը կնքեն խաղաղուխեան դաշինք մը, եւ յաջորդ տարի Ռիզուիք (Ryswick) քերդի մէջ (Հասպի մօտ), Եւրոպիոյ հարաւային իշխանուխիւնք՝ Շուեդի միջնորդուխեամբ համաձայնուխեան բանակցուխիւնները կը վարեն: 20 Սեպտ. 1697 թուին Ռիզուիքի հաչտուխեան դաշնը կ'իրապործուի ընդմէջ Գաղղիոյ եւ հակառակամարտ պետուխեանց. ըստ այսմ՝ Ֆրանսա եւ Անգղիա, ինչպէս եւ Ֆրանսա եւ Հոլլանդա իրարու կը վերադարձնեն բռնօրէն առնուած տեղերը. նմանապէս Գաղղիացիք մեծաւ մասամբ ազատ կը թողուն Սաորին Նահանգաց մէջ իրենց սեպհականացուցած վայրերը, եւ պ Գուլիելմոս Գ. կ'ընդունին իբր թագաւոր Անգղիոյ: Նոյն տարուոյ Հոկտեմբերին Ֆրանսա կը կարգադրէ իւր պահանջքներն ու տարակարծուխիւնները Գերմանիոյ հետ՝ Ստրասբուրգն ու Ալզասի մէջ իրեն միւաւորեալ մասերը պահելով եւ այլ գրաւեալ հողերը վերադարձնելով [72]: Ահա այսպիսի խառն եւ պա-

---

[72] Եւրոպիոյ ԺԷ—ԺԸ. դարերու քաղաքական պատմուխեան ընդհանուր նկարագրուխիւն մը տես,

տերազմական չրջանի մը մէջ էր որ Վանանդեցիք հայկական տպարան կը հաստատեն յԱմստերդամ եւ յամառօրէն կը ճգնին իւրեանց անձնական միջոցներով գիրքեր հրատարակել:

Ընկերներու խաբերայութիւններն ու կեղծումները եւ Եւրոպիոյ պատերազմները ղՎանանդեցիս մատնած են տնտեսական լուրջ դժուարութիւններու եւ տագնապներու: «Անձնական միջոցները», որոնցմով գործած են հայ տպագրութեան այս նուիրեալ անձինքն, ստեղծեալ են բազում չանքերով եւ տքնութիւններով: Յանձնարարականներու տրցակը, որ այժմ կը պահուի յԱնվերս (Antwerpen), կը վկայէ թէ խեղճ Թովմաս Եպիսկոպոս մօտաւորապէս երեսուն տարիներ թափառած է Եւրոպա, մասնաւորաբար Իտալիա, Բելգիա, Աւստրիա, Գաղղիա ու Անգլիա, եւ ապաւինելով քրիստոնեաներու բարեսրտութեան եւ կարեկցութեան՝ նուէրներ հաւաքած գիրքեր տպելու եւ առաւել լուսաւորելու համար իւր հայրենակիցներու միտքն ու հոգին: Յատուկ տպագիր կոչի մը մէջ, Վանանդեցի Եպիսկոպոսը կը յայտնէ որ իր հիմնական նպատակն էր իւր Թեմին մէջ հիմնել լատինահայկական դպրութեան մի բարձրագոյն ու-

---

Հ. Ղեւոնդ Ցոլլանեան, Պատմութիւն տպագրութեան հայոց ի Վենետիկ, Վիեննա, հտր. Բ, 1856:

ուսմնարան (collegium) [73], եւ կը բացատրէ թէ Տպարանը հաստատած է որպէսզի դիրքեր հայթայթէ այդ դպրոցին համար: Եւ ուսումնարանը եւ տպարանը սկիզբ ծառայէին կրթութեան «մեր այն թշուառ քրիստոնեաներուն, որոնք կը գտնուին ի խաւարի եւ կ'ապրին բռնաւորական լուծի տակ» [74]: Հետաքրքրական է որ Թումմաս Եպիսկոպոս Վանանդեան Տպարանի համար նուիրահաւաքութեան ձեռնարկեալ է բաւական կանուխ, չուրջ 1680 թուին: Մենք դիտենք թէ 1679ին Վանանդեցի Եպիսկոպոսը հայրենիքէն կ'ուղեւորի յԵւրոպա՝ իւր հետ առնելով եղբարց որդիները, Ղուկաս ու Մխքայէլը, եւ Վենետիկի դիծով կը հասնի Մարսիլիա՝ մօրեղբօրորդւոյն Մատթէոսի մօտ: Ըստ երեւոյթին Գաղղիայէն կը գառնայ Իտալիա եւ 1681—1682 տարիները կ'անցընէ ի Հռոմ, թէ՛ օժանդակութիւն տանալու եւ թէ ի մօտուստ հետեւելու իր ազգականաց ուսումնական աշխատանքներուն: Է. փաստաթղթից կարելի է տեղեկանալ որ 1681 թուի Հոկտեմբերին Թումմաս Եպիսկոպոս Հռոմ կը գտնուէր. իսկ 1682ին, «Հայոց եւ Հնդկաց պաշտպան» Cardinal Cybo հաւատացեալց կը յանձնարարէ «հայ ուխտաւոր, Հայաստանի սուրբ Նաչ վանքի վանահայր Թումմաս Եպիսկոպոսը», եւ կը թելա-

---

[73] փաստաթուղթ թ. 5. համմ. ասա ծանօթութիւն թ. 27:

[74] Նոյն անդ:

ղրէ որ ամէնուրեք հոգ տանին անոր ապահովութեան[75]: 1693 (Հոկտեմբեր–Նոյեմբեր) եւ 1695 (Յունիս) տարիներուն Վանանդեցի կը պտըտի Բելգիա՝ նուիրատուութեան առաքելութեամբ: 1693 Հոկտ. 27 թուակիր նամակաւ, Բրիւքսէլի պապական նուիրակ J. Piazza (ընդ քարտուղարին A. Pigliarch) ջերմօրէն կը յանձնարարէ քրիստոնէից՝ որպէսզի սիրով ընդունին Հայաստանի սուրբ Խաչ վանուց աբբահայր Թովմաս Եպիսկոպոսը եւ արժանի լինեն հռչակաւոր Արեւելեան Եկեղեցեաց օրհնութեան[76]: Թովմաս Վանահայր յանձնարարականներ կ'առնէ նաեւ Մալինի արքեպիսկոպոսէն՝ 28 Հոկտեմբերի 1693 թուականաւ[77], Անվերսի եպիսկոպոսէն՝ 14 Նոյեմբերի 1693 թուին[78], Hildesyի (Հիլդեսհայմ) եպիսկոպոսէն՝ 5 Յունիսի 1695 թուականաւ[79], եւ հուսկ ուրեմն Գանդիի եպիսկոպոսէն (1695 թ.)[80]: Շնորհիւ սոյն յանձնարարականներուն՝ Վանանդեցի կը յաջողի համաձակօրէն հայերէն լեզուաւ պատարագ մատուցանել Բելգիոյ եկեղեցիներուն մէջ եւ այդ կերպով վարձատրութիւնք եւ նուէրներ

---

[75] փաստաթուղթ թ. 6. հմմտ. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 140—41:

[76] փաստաթուղթ թ. 7. հմմտ. Սարուխան, նոյն անդ, էջ 141:

[77] փաստաթուղթ թ. 8:

[78] փաստաթուղթ թ. 9:

[79] փաստաթուղթ թ. 10:

[80] փաստաթուղթ թ. 11:

ստանալ: 1695 տարին սկիզբն է Վանանդեցւոց Տպարանի երկրորդ եւ պտղառատ չրջանի. Թովմաս Եպիսկոպոս այդ ժամանակ կը դառնայ Ամստերդամ եւ անձամբ կը կառավարէ տպագրական գործերը:

1697 Թուի Մարտ ամսուն Վանանդեցի կու գայ Վիեննա՝ նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւն չահելու համար Աւստրիոյ քրիստոնեայ հասարակութենէն եւ քաղաքական ու եկեղեցական մեծաւորներէն: Ժէ. դարու երկրորդ կիսուն Վիեննայի ղեկավար չրջանակները յարաբերութեան մէջ էին որոչ հայ անձնաւորութիւններու հետ եւ համակրութիւն կը տածէին հանդէպ Հայոց: Շուրջ 1680—1700 թթ. Աւստրիոյ մայրաքաղաքում կը գործէր Երեւանցի կաթողիկէ Ներսէս Վարդապետը, որ քահանայական օծում ստացած էր ի Լէոպոլիս՝ ձեռամբ Նիկողայոս արքեպիսկոպոսի[81]: Դէպի Հռոմ դարձի ճանապարհին վրայ, կը հանդիպի Վիեննա «յորժամ սաստիկ ժանտամահն էր անդրէն[82]»: Ներսէս Վարդապետ անձանձիր կը ծառայէ հիւանդաց՝ մատակարարելով «գիտրհուրդս եկեղեցւոյ» եւ թաղումներ կատարելով: Իբր վարձատրութիւն իր աշխատանքին եւ չանասիրութեան՝ Վիեննայի

---

[81] Ստեփաննոս Ռօչքա, ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք եկեղեցականք, էջ 188. հմմտ. Հ. Յակովբոս Տաչեան, Յուցակ ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, Վիեննա, 1891, էջ 12—13:

[82] Ստեփաննոս Ռօչքա, նոյն անդ:

եպիսկոպոսը զայն հոգեւոր պաշտօնատար կը կարգէ սուրբ Ստեփանոս մայր տաճարի[83]: *Յետ Վիեննայի ազատագրութեան* (12 *Սեպտ.* 1683 *թ.*), *Հոկտեմբեր 6ին պերմանո-լեհական բանակները ահեղափէս կը ջախջախեն Թրքական բանակը ի* Párkány *եւ մօտաւորապէս* 1200 *թիւրքեր գերի կը վարեն*[84]: *Այդ ժամանակ Ներսէս վարդապետ չնորհիւ իր ծանօթութեան ի լեզու Թրքաց՝ քարոզութեամբ կրօնափոխ կ'ընէ «տաճիկ» գերիները եւ զանոնք քրիստոնեայ կը մկրտէ: Առ այս Ռօչքա կը վկայէ. «Ա՛ս որպէս ինքն իսկ պատմեաց ինձ (զի էր իմ մեծ բարեկամ), զհազարեւերկուհարիւր*

---

[83] *Առ այս Ստեփանոս Ռօչքա* (էջ 188) *կը գրէ. «Վասն որոյ Եպիսկոպոսն Վիեննայու՝ իբրեւ զաղատրեաց մահն, դիտացեալ զսորա բարութիւնն, թոյլտուութեամբ ս. Ժողովոյն առնէ զնա պէնէֆիցիատոս* (*ժառանգաւոր*) *աթոռակալ եկեղեցւոյն ս. Ստեփաննոսի նախավկային»: «Պէնէֆիցիատոս» իսկ.* beneficiato *բառն է, որ կը նշանակէ հոգեւոր մատակարար, պաշտօնատար* (*գաղ.* bénéficier = «*որ ունի պաշտօն ինչ եկեղեցական հասաւոր*». *Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Բառգիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 142բ*): *Նկատի առնելով որ Տաչեանի ընդօրինակութեան մէջ* (*նոյն անդ, էջ 13*) *չկայ վկայագծեալ «ժառանգաւոր» բառը, պիտի եզրակացնել որ բացատրութիւնս աւելցուցած է հրատարակիչը: Ռօչքա առ ի պարզաբանութիւն «պէնէֆիցիատոս» բառին՝ «աթոռակալ» կը գրէ, բայց այսպիսով բարձրացուցած կ'ըլլայ Ներսէս վարդապետի պաշտօնը:*

[84] John Stoye, *The Siege of Vienna*, London, 1964, p. 275.

տաճիկս դերեալս՝ մկրտեաց»[85]: Ներսէսի յարդն ու պաշտօնը առաւել կը բարձրանայ 1686 թուին, երբ Արքունեաց համար Գաբրիէլ Եւդոկիացի Հայուն[86] ծածկագիրը

---

[85] Սա. Ռօչքա, ժամանակագրութիւն, էջ 188—89: Տաշեան (նոյն անդ, էջ 13) մեկնողն հատուածիկը այսպէս ընդօրինակեալ է. «ղհազար եւ զերկուս հարիւր տաճիկս դերեալս մկրտեաց»:

[86] Գաբրիէլ Եւդոկիացի յաճախակի ու երկար ճանապարհորդած հայ վաճառական մըն էր (կենսագրական դիծերը տես իւր ձեռագիր Օրագրութեան մէջ, որ կը պահուի Վիեննայի Ազգային Մատենադարանին մէջ, Cod. Arm. 21), ամուսնացեալ ույվարցի «աղդաւ այլազգի եւ մեծի զարմէ» կնոջ մը հետ. (Վ. Ա. Յակոբեան, Մանր ժամանակագրութիւններ ԺԹ—ԺԸ. դդ., Երեւան, Բ, 1956, էջ 409, ծանօթութիւն 27՝ Թէպէտ Ույվարի համար «անծանօթ վայր» կ'ըսէ, բայց սա ծանօթ Érsekújvárն է. գերմ. Neuhäusel): 1685 Թուի Սեպտ. 12ին երբ Աւստրիացիք կը գրաւեն զՈւյվար, Եւդոկիացւոյն կինը եւս գերի կ'իյնայ. բայց նա չնորհիւ իր ազդեցութեան՝ կը յաջողի կինն ու երկու դուստրերը ուղարկել Վիեննա: Գաբրիէլ ալ Բելգրադ–Բուդա–Վիեննա դիծով կը ճամբորդէ եւ Հոկտեմբեր մէկին կը միանայ իւրայիններուն: Այստեղ ընտանիքը քրիստոնեայ կը դառնայ. ինք եւս յաջորդ տարուայ Յունուարին կը պսակուի ս. Ստեփանոս մայր տաճարին մէջ, հաւանօրէն ձեռամբ Ներսէս Երեւանցւոյ. «Եւ ես հոյ պսակ առի հետ ընկերոչս, Վիեննայ, Յունվարի 15, սուրբ ըՍտեփաննոս եկեղեցին՝ որ է եպիսկոպոսարան, եւ էր այնժամ այս մեծ դուստրս 8 տարեկան: Դարձեալ որժամ քրիստոնէ եղան, ընկերոչս կնկահայր եղաւ Տիօտաթօն. եւ դուստրըս եղաւ Եփրատօրին (Imperātor) Հօֆցօլմաստօրին (Hofzollmeister) խաթունն» եւն. (Տաշեան, նոյն անդ, էջ 31): Ըստ երեւոյթին յետ այնորիկ վերադարձած

նամակները[87] կը վերծանէ եւ կը թարգմանէ։ Այս մասին Ռօչքա կը նշէ. «Ցառնուլն Լէոբոլտի կայսեր զՊուտայ ի տաճկաց, զոր Ներսէսն՝ վասն թարգմանութեան Թղթի Հայոց ուրուք, որ ի Պուտայն էր եւ զհուր ետ պարութին, առնէ զնա պաղատան իւրոյ երէց, որ կոչի դարբէլլան (cappellanus, Hofkaplan) եւ յետոյ կանոնիկոս (canonicus, Kanonikus) նոյն եկեղեցւոյ[88]»։ Արդ, չ. 1697 Թուի Մարտ ամսուն՝ Թովմաս Եպիսկոպոս կու գայ Վիեննա, իր հետ ունենալով յանձնարարական մը՝ գրեալ «ի Թվոյն Ք՛րիստոսի 1697, Յունվար 20, ի Պռասլօվ[89]» եւ ուղղեալ «տեառն տեառն Ներսէսի սրգաւագրօն քահանային, որ է դաւթեան կայսերն

է Բուդա եւ Թրքաց կացութիւնը լրտեսած ի նպաստ Հունգարացւոց եւ Աւստրիացւոց։

[87] Գարբիէլի Թուղթերը, հանդերձ պաղպիերէն թարգմանութեամբ, ցարդ կը պահուին Վիեննայի Պետական Դիւանատան (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) Թրքական բաժնում։

[88] Տաչեան, նոյն անդ, էջ 13. Ռօչքա, ժամանակագրութիւն, էջ 188։ Աստ արժան է պարզաբանել հետեւեալ կէտը։ Սխալ է Ռօչքայի հաղորդումը՝ թէ Հայ մը «զհուր ետ պարութին». յիրաւի Հայը (իմա Գարբիէլ Եւդոկիացի) կարգադրած է որ Թիւրք սորտաղաս պաշտօնեայ մը հուր տայ վառօդի աշտարակին։

[89] «Պռասլօվ» (լեհ. Wrocław, գերմ. Breslau) քաղաք մըն է Oder գետին վրայ։ Գարբիէլ Եւդոկիացի իւր Օրագրութեան մէջ քաղաքիս համար կը գրէ. «Պռասլօվ, որ է Շլէգիեայ» (Տաչեան, նոյն անդ, էջ 32)։

Հռոմայու[90]» : *Նամակիս մէջ կ'ըսուի. «Սակս այսոցիկ եւ թէ հարկ իցէ լսել ունիս լիապէս եւ անթերի լսել եւ տեղեկանալ ի Թօմայ վարդապետէն, որ եկն առ քեզ : Իսկ աստանօր վոխհատուք գբարբառ մաղթանաց մերոց յայլ կերպ. Ո՛վ տէր քաղցրաբարոյ եւ հեշտալուր, մեք ամենեքեան ի վաղընջուց ծանուցեալ դիտեմք զմեծ եւ զբարի նախանձ սորա զոր ունի ի վերայ ազգի եւ ժողովրդեան մերոյ, որպէս այսօր ունի զտպագրութեան գործարան եւ պղընձեաց եւս զոր մեք աչօք մերովք տեսաք ի Մսրդամ*[91], *եւ ուրախութիւն ոչ սակաւ ունիմք ի վերայ այսմ իրի, զի Տէր հաստատեացէ զայս գործարան ի յերկրի մերում յաւէտ : Ուստի կողկողապին հայցմամբ ժտեմք ի մեծութենէ ձերմէ, յամենայն սրտէ եւ (յ)ամենայն անձնէ լինել ձեռնատու եւ օգնական սմա, ցուցանելով զբարի եւ զմեծ*

---

[90] F. von Kraelitz-Greifenhorst, «Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697», Ցուշարձան (*գրական ժողովածոյ առթիւ 100ամեայ յոբելինի հաստատման Մխիթարեան Միաբանութեան ի Վիեննա*, 1811—1911), Վիեննա, 1911, էջ 316—17. *տես գրմ. թարգմանութիւնը անդ*, էջ 317—18: *Նամակագիրս անծանօթ է, բայց անպայմանօրէն ժամանակի լեհահայ եկեղեցական կամ մտաւորական ծանօթ անձնաւորութիւն մըն էր : Թէպէտ Գաբրիէլ Եւդոկիացի յաճախ Բրեսլաւ գտնուած է (տես Օրագրութիւնը), սակայն չի կարող նամակին հեղինակը լինել, քանի որ լեզուական մեծ տարբերութիւն կայ գրութեանց միջեւ :*

[91] *Իմա Ամստերդամ :*

նախանձ սորա ամենայն իշխանաց եւ աւագաց, եւ ի վախճանի՝ մեծի կայսեր եւս. զի քանիւ քով լեզուաւ, հաւատամք լինել, կատարումն ամենայնի զոր խնդրեցաք» եւն: Արդարեւ Ներսէս վարդապետ ազնուատրար եւ բարեացակամութեամբ կ'օժանդակէ Թովմաս վանանդեցւոյն՝ զայն ծանօթացնելով եկեղեցական ու աշխարհական աւագաց եւ մինչեւ իսկ Լէոպոլդ կայսեր. միաժամանակ կը կարգադրէ որ նա ազատօրէն քահանայապետէն Վիեննայում: Վեց ամիս ծերունի Եպիսկոպոսը եկեղեցական պաշտօն կը վարէ Աւստրիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ լրջութեամբ եւ պարկեշտ վարուք, եւ ըստ երեւոյթին այդ միջոցին աշխատանքով ու նուիրահաւաքութեամբ որոշ դումար մը կ'ապահովէ Ամատերդամի Տպարանին համար: Ի վախճանի իր բնակութեան ի Վիեննա, ան երկու կարեւոր վկայագրեր ձեռք կը բերէ, մին Joannes Bapta Mair արքեպիսկոպոսէն (1697 Օգոստ. 14 թուով)[92], իսկ միւսը՝ կայսրէն (1697 Սեպ-

---

[92] Փաստաթուղթ թ. 12: Այս եւ այլ օտարալեզու յանձնարարագրերու մէջ Թովմաս վանանդեցին «արքեպիսկոպոս» կոչեցնել կը գտնեմք: Ուշադրաւ է որ հայերէն թղթոց եւ յիշատակարաններու մէջ միշտ վարդապետ կամ եպիսկոպոս կ'անուանուի. ուստի կարելի է եզրակացնել՝ որ օտարներու առաւել մեծ ուշադրութեան արժանանալու համար, նա հարկաւոր նկատած է ինքզինք ներկայացնել իբր Գողթան «արքեպիսկոպոս» եւ մինչեւ իսկ Անդլիոյ մէջ՝ որպէս «պատրիարք»(!):

տեմբեր 5 թուականաւ)[93], յորս դնահատական ու դիւանական խօսքեր կան իւր անձէ մասին: Ցանձնարարագրերը ստանալէ ետք, վանանդեցի կը մեկնի Ամասեր-պամ՝ Մատթէոսի եւ Ղուկասու մօտ, մի քիչ վոդ հասցնելու եւ Տպարանի գործերուն ի մօտուստ հսկելու նպատակաւ. սակայն երկու տարի ետք կը գառնայ կրկին Բելգիա, յատկապէս Անվէրս[94] եւ Մալին[95]: 1699 թուի Յուլիս 7ին Մալինի Humbertus Guillielmus a precipiano արքեպիսկոպոսը չնորհագրով մը հաւատացեալոց կը յանձնարարէ հայազգի թումման վարդապետը, «Արբահայրն ս. Անտոնի կարգին»[96] ու «Մեծ Հայքի Գողթան ս. Խաչ վանքի արքեպիսկոպոսը», որպէսզի օգնեն թշնամիներու տիրապետութեան տակ գտնուող երկրի մը մէջ

---

[93] Փաստաթուղթ թ. 13. տես եւ Սարուխան, նոյն անդ, էջ 143:

[94] Փաստաթուղթ թ. 14:

[95] Փաստաթուղթ թ. 15:

[96] Աստ եւ այլուր, միշտ օտարալեզու գրութեանց մէջ, թումման եպիսկոպոս կը ներկայացուի իբր «Արբահայր ս. Անտոնի կարգին» ի Գողթան կամ Պարսկահայաստան: Այլուստ մենք ոեւէ վկայութիւն չունինք թէ ս. Խաչ վանքը անտոնեան միաբանութիւն մը ունէր, կամ թէ առհասարակ այսպիսի միաբանութիւն մը կար Պարսկահայաստանի մէջ: Երկու կարելիութիւնք կան. կա՛մ ս. Խաչ վանքի միաբանք անտոնեան կանոնները կը պահէին, եւ կամ աւելի հաւանականօրէն, վանանդեցի այս միտքը հնարած է որ անպայմանօրէն յաջողութիւն պտնէ եկեղեցական շրջանակներու մէջ:

իր քրիստոնէական հաւատքն ու բարեպաշտական եռանդը պահպանած «այս անճնուէր եկեղեցականին»: Ցայտնի չէ թէ հայ տպագրութեան սոյն անճնուէր երախտաւորն որքա՛ն կը մնայ Բելգիա. յամենայն դէպս, 1702 թուին գինք կը գտնենք Պարիս, ուր գացած լինելու է նոյնպէս դրամական օժանդակութիւն ստանալու մտադրութեամբ[97]:

Պատշաճ է աստ անդրադառնալ Թովմասու հաւաքած յանձնարարականներու կապակցութեամբ հարցի մը՝ զոր կ'արծարծէ հոլլանդացի գիտնական Սիլվիոյ վան Ռոյ՝ 28 Ցունիսի 1965 թուակիր նամակի մը մէջ: Ան կը գրէ. «Ոեւէ կապ կա՞յ ընդ մէջ Իսրայէլ Օրիի առաքելութեան եւ Թովմաս Վանանդեցի եպիսկոպոսի գործունէութեան: Երկուքն եւս Լէոպոլդ կայսեր հետ յարաբերութեան մէջ եղած են. 5 Սեպտ. 1697 թուին Թովմաս վարդապետ անկէ յանձնարարագիր մը ստացաւ[98]: Այս կարող է գեթ եւս աւստրիական դիւանի մը մէջ ի պատճեն գտնուիլ»: Ցիրաւի պրպտումներուս առեն ես չգտայ ոեւէ տեղեկութիւն կամ փաստ, որ ապացուցանէր «քաղաքական տենդենց» մը Թովմասու կեանքին մէջ: Ոեւէ աղաւտագրութիւն եթէ նկատենք ժամանակի ընթացքին աճող ու հասունացող չար-

---

[97] Փաստաթուղթ թ. 16. Սարուխան, էջ 144:

[98] Տես աստ փաստաթուղթ թ. 13:

ժամ մը, որուն հիմքը կը կազմէ տուեալ ժողովուրդին դիտակցութեան ու սիրտին զարթօնքը, այդ պարագային կարելի է անվարան յայտարարել թէ Նուրիջանեաններն եւս ղրաղեալ են հայ ազդի խաւարի եւ բլուռնակալութեան լուծէն ազատագրման սրբազան առաքելութեամբ: Վանանդեցւոց հրատարակած «Համատարած աշխարհացոյց»ն, Մովսիսի Խորենացւոյ յաբեթեան տոհմի Պատմութիւնը, ինչպէս եւ միւս դիրքերը, անհրաժեշտ նպաստեցին մեր ցանուցիր եւ բռնութեան տակ հեծծող տարաբախտ ժողովրդեան մխիթարի լուսաւորութեան ու բարձր ախորժակաց արթնացման: Սակայն ուղղակի կերպով՝ Թովմաս եւ իր աշխատակիցները քաղաքական դործունէութիւն չեն ծաւալած:

1960 թուին, երբ իբր դիտաշխատող կը պտնուէի Անգղիոյ Դարհըմ (Durham) Համալսարանի Արեւելեան Ուսմանց Դպրոցը, մի օր ղրադարանապետը ինձ յանձնեց տըրցակ մը հայերէն հնատիպ դիրքեր, որպէսղի ցուցակագրեմ Գլխաւոր Մատենադարանին համար: Այդ մատեանները վանանդեցւոց հրատարակութիւններն էին, որոնք Եորքի John Sharp (1644—1714) արքեպիսկոպոսի ի Bamburgh Castle պահեալ Գրադարանի հին ու թանկարժէք այլազան հատորներուն հետ նուիրուած էին Համա-

լսարանին Մատենադարանին[99]: *Ինդրոյ ա-ռարկայ գիրքերն են*[100].

— *Երաժշտական երկեցմունք հոգեւո-րականք* (*Շարակնոց*), 1702—1703. Bamburgh Select 30, 31:

— *Մովսիսի Խորենացւոյ Ապացանութիւն տոհմին յարեթեան*, 1695. Bamburgh Z. IV. 45:

— *Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան*, 1698—1700. Bamburgh Select 54:

— *Գիրք Թոմայի Քեմփացւոյ Ցաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի*, 1696. Bamburgh Z. V. 18:

— *Ղուկաս Վանանդեցւոյ Դուռն խոստուԹեան* (*Ոսկեայ դուռն դպրատան*), 1699. Bamburgh I. IV. 52/1:

— *Ղուկաս Վանանդեցւոյ Գանձ չափոյ*, 1699, Bamburgh I. IV. 52/2:

— *ՄատԹէոս Յովհաննիսեան եւ Ղուկաս Վանանդեցի, Բնաբանութիւն խոստոսիրական* (*Տարերաբանութիւն*), 1702. Bamburgh I. IV. 52/3:

— *Ղուկաս Վանանդեցւոյ Բանալի համատարած Աչխարհացուցին մերոյ նորածնի*, 1696. Bamburgh I. IV. 52/4:

Այս մատեաններու դոյութիւնը յԱնդղիա՝ ժամանակակից կամ ԺԷ—ԺԸ. դարու կազմով, արթնացուց իմ հետաքրքրութիւնը: Առաջին տեղեկացայ հետե-

---

[99] *Palatinate*, Durham, 27th May 1960, p. 1.

[100] *The Durham Philobiblon*, vol. ii, part 6, Febr. 1961, pp. 45—47. ՀԱ. 1965, *Յունուար-Մարտ*, էջ 61:

ւեալ եղրակացութեան. «Ըստ երեւոյթին Թովմաս եւ Մատթէոս եկան յԱնգղիա 1706 թուին, օժանդակութիւն խնդրելու՝ որպէսզի կարենան չարունակել իրենց ձեռնարկը: Շարպ Արքեպիսկոպոս զանոնք յանձնարարեց Թադուհուոյն, եւ հաւանօրէն իբր հատուցում ստացաւ Տպարանի 1695—1702 թթ. արտադրութիւնքն[101]»: *Շնորհիւ անդրադոյն հետազօտութեանց կարելի եղաւ տեղեկանալ թէ Շարպ Արքեպիսկոպոս բարեկամական յարաբերութիւններ մշակեալ է Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցեաց հետ*[102], *եւ «1706 թուին ան օժանդակած է կարգ մը հայ եպիսկոպոսաց, որոնք Անգղիա եկած էին նուէրներ խնդրելու, — անոնց պարագան յանձնարարելով Թադուհուոյն (Անոյշ)*[103]»: *Երբի Արքեպիսկոպոսին «կարգ մը հայ եպիսկոպոսաց» ընձեռած օգնութեան մասին առաւել մանրամասն կը պատմէ մի այլ կենսագիր. «Նա (Շարպ Արքեպիսկոպոս) աղնիւ օժանդակութիւն տուաւ Ուղղադաւան Եկեղեցեաց*[104] *Հայաստանի եւ Եգիպ-*

---

[101] *The Durham Philobiblon*, ibid., p. 46.

[102] S. L. Ollard (assisted by G. Crosse), *Dictionary of English church history* (2nd ed.), London, 1919, p. 556.

[103] A. Tindal Hart, *The life and times of John Sharp, Archbishop of York*, London, 1949, p. 290.

[104] *Հեղինակը թիւրիմացութեամբ գրած է «Ճունական եկեղեցիք». յիրաւի Հայ եւ Ղպտի եկեղեցիները Ուղղադաւան են, բայց ո՛չ յունադաւան կամ բիւզանդական:*

տոսի, 1706 թուին, երբ հայ եպիսկոպոսները եկան նպաստ մը խնդրելու յԱնգղիա, տպելու համար աստուածաշունչ մատեանք եւ այլ գիրքեր հայերէն լեզուաւ եւ տառերով, — եւ իր կողմանէ յանձնարարուեցան Թագուհւոյն (Աննայի)[105]»: Ընդհանուր այս տեղեկութեանց վրայ պատեհութիւնը ունեցայ աւելացնելու 4—5 փաստաթուղթեր[106], որոնք մանրամասնօրէն կը լուսարանեն Վանանդեցւոց ճանապարհորդութիւնը յԱնգղիա: Յետագային յայտնուող ստանալ պատճենները Թովմաս Եպիսկոպոսի թղթոց[107], որոնց գոյութեան ծանօթ էի Ց. Վաններիստի[108] եւ Ա. Սարուխանի[109] գրութեանց միջոցաւ:

---

[105] Thomas Sharp, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825, vol. i, p. 402.

[106] Փաստաթուղթք Թ. 1—4: Աստ կը յայտնեմ խորին շնորհակալութիւններս իմ մեծարգոյ բարեկամ՝ Ջուբաքահար Մանուկ Բարխքեանի (The Old Rectory, Waterstock, Oxford), որ ազնուաբար ինձ հայթայթեց սոյն թղթոց լուսատիպ պատճենները:

[107] Փաստաթուղթք Թ. 5—13 եւ 15—21: Հրապարակաւ կը յայտնեմ երախտագիտութիւնս Անվերսի Գետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսսի (A. Bousse), որ բարեհաճեցաւ ինձ ուղարկել Թովմասու թղթոց մանրաժապաւէնը:

[108] Jules Vannérus, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, tome iv, fasc. 4, Bruxelles, 1906.

[109] Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 131—50:

Վանանդեցւոց ճանապարհորդութիւնը յԱնգղիա՝ համարեա անծանօթ մնացած է հայագիտութեան. միայն Ց. Վաններիւս[110] եւ անոր հետեւողութեամբ Ա. Սարուխան[111] կը նշեն Թովմասու ստացած անցագիրը («passeport») Աննա թագուհիէն: Ըստ երեւոյթին հէգ Եպիսկոպոսը այլեւս վաստակաբեկ ու ճանձրացեալ չըլլալով տոյտներէ եւ նուիրահաւաքութիւններէ, կը մտադրէ վերջին ճիգերովը նիւթական կարեւոր նպաստ մը ապահովել Անգղիայէն եւ այդու Տպարանն ու գիրքերը փոխադրել Հայրենիք: Թովմաս սոյն որոշման յանգած է 1706ին, զի Նոյեմբեր 1/12 1706 թուին Ամստերդամի Անգղիական Եպիսկոպոսական Եկեղեցւոյ հովիւ J. Cockburn յատուկ յանձնարարական մը գրեալ է: Ցանձնարարագրին մէջ անգղիացի վարդապետը կը պատմէ թէ ինք ի մօտուստ կը ճանչնայ «Գերաչնորհ Թովմաս Վարդապետը, աբբահայրն ս. Անտոնի կարգին, եւ արքեպիսկոպոսն Գողթան ի Հայաստան», ներկայ եղած է անոր պատարագներուն Հայոց մատրան մէջ, եւ ծանօթ է նրա տպագրական գործունէութեան: Դր. Կոքբըրն կը յայտնէ որ Եպիսկոպոսին նպատակն է Հայրենիք վերադառնալ եւ իւր հետ ապահովապէս տանիլ Տպարանն ու հրատարակած գիրքերը, եւ

---

[110] J. Vannérus, ibid., p. 310 (document No. VI).

[111] *Սարուխան*, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 145:

այս առընչութեամբ կը յանձնարարէ քալելերել գինք՝ որպէսզի «յառաջ տանի իր բարեխրական ծրագիրը[112]»: Թովմաս Եպիսկոպոս այս յանձնարարականին հետ կ'առնէ նաեւ 30 Հոկտեմբերի 1705 (Ամստերդամ). Քուակիր նոտարական հաստատագիրը[113]՝ եւ կը դիմէ Լոնդոն: Օքսֆորդի Bodleian Մատենադարանի տարեգրութիւններուն չնորհիւ կը տեղեկանանք որ Վանանդեցւոյն կ'ընկերանայէն՝ եղբօրորդին Ղուկաս Գրիգորի Նուրիջանեան եւ Դր. Կոքբըրնի որդին՝ Patrick Cockburn: Անգղիոյ մէջ Թովմաս կը ծանօթանայ ընդ Արքեպիսկոպոսին Եորքի, — Դր. Ճովհաննէս Շարպ, որ համակրութիւն կը տածէր Արեւելեան Եկեղեցեաց հանդէպ եւ որ կարգեալ էր իբր «հոգեւոր խրատատու» Աննա Թագուհւոյն[114]: Շարպ Արքեպիսկոպոսի բարեհաճ միջնորդութեամբ՝ Վանանդեցի կը ներկայանայ Պալատ եւ 20 Մարտի 1707 թուականաւ աղերսագիր մը[115] կը մատուցանէ Թագուհւոյն, յորում կը կարդանք.

«Այժմ ինքզինքս կը նետեմ(!) ընդ ոտիւք Ձեր սրբազան Վեհափառութեան, ամենախոնարհ կերպիւ աղաչելով Ձեզ որ չնորհէք (վիրացս բուժման համար) օգնել ինձ Ձեր սրբազան ու արքայական Աջով, եւ

---

112 փաստաթուղթ Գ:

113 փաստաթուղթ Դ:

114 Thomas Sharp, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825.

115 փաստաթուղթ Ա:

իմ համեստ անձին միջոցաւ պատուել իմ քայքայեալ Ազգն Հայաստանի. որպէսզի Ձերդ Վեհափառութեան ամենաչնորհալի անունն ու փառաւոր համբաւը նոյնիսկ Հայաստանի մէջ, մինչեւ ի լեառն Արարատ, մշտական օրհնաբանութեան մէջ լինեն: Զայս կը մաղթեմ ես ի խորոց սրտի, պաղատելով առ ամենակարողն Աստուած՝ որ Ձեր Վեհափառութեան չնորհէ երկար եւ բարգաւաճ կեանք»:

Թագուհւոյն կարճառօտ պատասխանից կարելի է իմանալ որ Թովմաս՝ Պաղատան մատուցեալ է նմոյշներ իւր հրատարակած գիրքերէն.

«Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ վասն նուիրատուութեան ձեր գրոց: Թող Տէրը յաջողցնէ ձեր ծրագիրը, զոր ես բարձրօրէն գովելի կը գտնեմ, եւ պատրաստ պիտի լինեմ քաջալերել զայն՝ ըստ իմ կարողութեան [116]»:

Բոդլէյան Մատենադարանի տարեգրութիւններէն կը տեղեկանանք որ Թագուհին Վանանդեցւոց ընձեռած է «որոշ օժանդակութիւն մը» («some assistance»), որու չափը անծանօթ կը մնայ մեզ: Ըստ երեւոյթին Անգղիացիք առաւել կարեւոր նկատած են պնահատել բարոյական նուէրով, որով-հետեւ Ծերունի Եպիսկոպոսին չնորհած են համալսարանական բարձրագոյն պատուոյ տիտղոսը: Լոնդոնի Compton Եպիսկոպոսի

---

116 *Փաստաթուղթ Ա:*

եւ Robert Nelsonի [117] յանձնարարութեամբ՝ 1707 թուի Մայիս 23ին Վանանդեցի կը մեկնի Օքսֆորդ: Հաւանօրէն աստ զետեղելու է նաեւ 1707 Մայիս 21 թուականաւ վկայական գիրն H. Londonի, որ կ'ըսէ.

«Հայ Արքեպիսկոպոսը, որ այսու կու գայ, ժամանակէ մը ի վեր Հոլլանդիոյ մէջ տպագրեալ է մի շարք օգտակար մատեաններ՝ իր Երկրին համար եւ իւր սեպհական լեզուաւ: Մարդը շատ լաւ նկարագիր ունի՝ ամէնուրեք որտեղ գտնուած է, ինչպէս հանգամանօրէն կը հաղորդէ Պրն. Կոքըըրն: Հետեւաբար պիտի խնդրէի ձեզմէ որ իրեն պատշաճ յարգն ու պաշտօնը ընծայէիք Համալսարանէն [118]»:

Օքսֆորդում Թովմաս Եպիսկոպոս կ'արժանանայ գերապանծ պատիւներու, Մատենադարանի եւ Համալսարանի մատուռական չրջանակներուն մէջ: Աստ կը յառաջադրեմ ժամանակակից եւ իրազեկ Hearneի Օրագրութեան վկայութիւնը.

«Մայիս 24. — Երէկ գիշեր Օքսֆորդ ժամանեց հայ պատրիարքներէն մին: Նա պատրիարքն(!) է Գողթան ս. Խաչ վանուց (Արարատ լերան մօտ), Մեծ Հայքի մէջ: Անցեալ ամիս Թւպուհուոյն ուղղեալ իր ճա-

---

[117] R. Nelson (*Letters by eminent persons*, i, 167, 69) ոչ միայն կը յանձնարարէ, այլեւ 10 գինէ (guineas) կը հայթայթէ Վանանդեցւոյ՝ Christian Knowledge Society կազմակերպութենէն (Secretan, *Life of Nelson*, pp. 113—14):

[118] Փաստաթուղթ Գ:

ռին մէջ ան ինքզինք կ'անուանէ թարգմանարար՝ Թոմմաս: Յաջորդ օրը նա առաջնորդուեցաւ հանրային Գրադարան՝ օժանդակ փոխ – դիւանապետ Դր. Զարլեթի (Dr. Ar. Charlett) կողմանէ: Մուտքին՝ դրապահ Dr. Hudson լատիներէնով մեծարանքի պեղեցիկ խօսք մը ըրաւ. սակայն Պատրիարքը, լինելով մօտաւորապէս 90 տարեկան, եւ չհասկնալով ո՛չ լատիներէն, ո՛չ յունարէն եւ ոչ ալ եւրոպական. ուրիշ մի լեզու, բացի իտալերէնէ, — չատ քիչ ուշադրութիւն դարձուց առհասարակ: Յետ այնորիկ տարուեցաւ Դր. Զարլեթի բնակարանը, ուր հիւրասիրուեցաւ[119]»: Իր կարգին Թոմմաս Եպիսկոպոս Բոդլեյան Մատենադարանին կը նուիրէ իւր հրատարակութիւնները, որոնցմէ միոյն (Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ) վրայ Ղուկաս Նուրիջանեան կը մակագրէ հետեւեալը.

«*Historia Nationis Armeniae, a Moise Chorenensi grammatico doctore Armeno.* Ams. 1695. Maii 28, 1707, Bibliothecae Bodleianae dono dedit reverendiss. Thomas Archiep. S. Crucis in Majori Armenia. Per manum ejusd. reverendiss. nepotis, Lucae Nurigianidis[120]».

Գողթան ալեհեր Եպիսկոպոսը գինք

---

[119] Hearne's *MS. Diary*, vol. xiv, pp. 64, 68; W. D. Macray, *Annals of the Bodleian Library* (second ed.), Oxford, 1890, p. 176.

[120] *Annals of the Bodleian Library*, p. 177 (Մատեանս կը կրէ 8⁰ N. 134 Th. թուահամարը):

չրջապատողներուն գրաւոր ու բերանացի կը ծանօթացնէ իր արկածալից կենաց պատմութիւնը՝ չահելով դուխ եւ համակրութիւն: Մատենադարանի տարեգրութեանց մէջ այսպէս արձանագրուած է նրա համառօտ կենսագրութիւնը.

«Թովմաս Վարդապետ (որ չատ կասկածելի անունն է որով նա մտած է Convocation Register, Bd. 32, folio 33 b), *արքեպիսկոպոս Գողթան ի Հայաստան, այցելից Անգղիա այնպիսի առաքելութեամբ՝ որ կը թուի թէ արդարօրէն մեծ համակրութիւն եւ ուշադրութիւն գրաւեալ է: Իր աղգակից-ներու թշուառ կացութեամբ մտահոգ, իբր կրթական միջոցներու կարօտ, — եւ պարկեշտօրէն անձկալից մի բան անելու անոնց բարձրացման համար, մօտաւորապէս 40 տարի սպառած է ճանապարհորդելով Եւրոպա ու Ասիա՝ գիրքեր հայթայթելու, տպարաններ հաստատելու, երիտասարդներ դաստիարակելու եւ իր քրիստոնէական ու հայրենասիրական ծրագրին համար օգնութիւն ստանալու նպատակաւ: Իւր առաջին տպագրական հաստատութիւնը Մարսիլիոյ մէջ՝ կործանեալ է վատթար ղեկավարութեան եւ նենգութեան պատճառաւ անոնց՝ որոնց վստահեալ էր*[121]*: Յետոյ ան չուրջ*

[121] *Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Մարսիլիոյ ոսկանեան Տպարանին, ուր մի ժամանակ աշխատեցաւ Մատթէոս Յովհաննիսեան եւ որուն՝ բարոյական տեսակէտէ հոգածու մըն էր նաեւ ինք Թովմաս Եպիսկոպոս:*

տասը տարիներ տպարան մը չարունակեց յԱմստերդամ, ուր հայերէն լեզուաւ տպագրեց Նոր Կտակարանը, Եկեղեցւոյն աղօթքներն ու չարականները, Թումմա կեմպացւոյ Քարոզմանութիւն մը, եւ այլ աստուածաբանական գործեր՝ կարգ մը աշխարհագրութեան, պատմութեան եւ դիտութեան գրոց հետ: Սակայն տադնապներ ու փորձանքներ վրայ հասան, վէճեր ու դատավարութիւններ պինդ պարտքի մէջ ձգեցին, եւ հարիւր ղիրքեր, զորս ան 1698 թուին նաւով ուղարկեց Հայաստան՝ ծով հանուեցան, բայց իրենց նպատակին երբեք չհասան: Այսպիսով խնդճ ու վշտալի, ծայրագոյն ալեւորեալ հասակին մէջ եկաւ Անգղիա՝ օգնութիւն խնդրելու, յանձնարարուելով ի կողմանէ Դր. Ցովհաննէս Կոքբըրնի, — անգղիացի հովիւն Ամստերդամի: Ան լաւ ընդունելութիւն գտաւ արքեպիսկոպոսներէն, եւ Եորքի Շարպ Արքեպիսկոպոսը նրա համար տեսակցութիւն մը կարգադրեց ընդ Թագուհւոյն, որ իրեն որոշ օժանդակութիւն մը տուաւ: Ցետոյ Լոնդոնի Կոմպտոն Եպիսկոպոսէն յանձնարարեալ՝ եկաւ Օքսֆորդ: Թէ ինչ ստացաւ իբր օգնութիւն, որուն համենէ աւելի պէտք ունէր, այդ մասին վկայութիւնը կը լռէ. յուսանք թէ փոքր չէր [122]»:

Ցուսանք թէ փոքր չէր Թումմասու ստացած նպաստը Աննա Թագուհիէն եւ

---

[122] *Annals of the Bodleian Library*, pp. 175—76.

եկեղեցականներէն ու մտաւորականներէն. սակայն տուն-դարձի ճանապարհին վրայ, Անտվերպէնի մէջ, ուր անառակնկալօրէն վախճանեցաւ ծերունազարդ Եպիսկոպոսը, դարմանալիօրէն մխայն 5 դուկատ (ducat) ունէր(!) [123]: Ես կը մխտիմ կարծելու թէ հետեւորդները, Յովհաննէս Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէզ, իբր դիակապուտներ կողոպտած են վանանդեցին, վասնզի անկարելի է որ մէկ տարուան ընթացքին (Մայիս 1707—Յունիս 1708) մխայն այդքան գումար մը հաւաքած լինի: Հետեւաբար Թովմասի խօսքը «հանապազաւուտ արանց» մասին, կը հաստատուի հետեւորդներուն համար եւս, «որք մորթովք ոչխարենիք պարուրեալ գինքեանս, խակ ի ներքուստ յաւէտ գիշատող քան զ'գայլս... որոց կատարածն ըստ գործոց իւրեանց [124]»: Յամենայն դէպս, Մայիս 29ին (1707 թ.) Թովմաս Եպիսկոպոս կը ստանայ բարոյական մեծ նուէր մը՝ Դոկտոր Աստուածաբանութեան (Doctor of Divinity) տիտղոսը, եւ այսպիսով կը հանդիսանայ առաջին Հայորդին որ արժանացած է անգլիական համալսարանի մը բարձրագոյն ուսումնական աստիճանին. խակ Ղուկաս Նուրիջանեան եւ Պատրիկ Կոքըրըն կ'ընդունին Մագիստրոս Արուեստից (Master of Arts) պատուոյ կոչումը: Վկայականաց

---

[123] Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 147:

[124] Ազգաբանութիւն տոհմից յաբեթեանց, Ամստերդամ, 1695, էջ 485:

տուչութեան հանդիսական արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ Շելդոնեան Թատրոնին մէջ. այդ առթիւ յատկապէս պատրաստեալ է ութիջեայ մի տետրակ[125] եւ բաժանուած հանդիսատեսներուն, հետեւեալ տիտղոսաթերթով: —

Reverendiſſimi in Chriſto Patris

THOMAE

Archiepiſcopi
SANCTAE CRUCIS in GOCTHAN
PERSO-ARMENIAE,

Peregrinationis ſuae in *Europam*,
Pietatis & Literarum promovendarum
cauſa ſuſceptae,

Brevis Narratio.

U a cum dicti Archiepiſcopi
A D
Sereniſſimam Magnae Britanniae
Reginam
ORATIUNCULA, Ejuſque Reſponſo.
Accedunt de eodem Archiepiſcopo,
Teſtimonia ampla & praeclara.

OXONII,
E THEATRO SHELDONIANO, MDCCVII.

---

125 Սոյն տետրակը կը բովանդակէ մեր օգտագործած Ա. Բ. Գ. եւ Դ. փաստաթուղթերը. մի օրինակ կը պահուի Օքսֆորդի Մատենադարանում, ընդ համարաւ V. I. I. JUR./16:

Հանդիսութեան ժամանակ պատշաճ ճառ մը կ'արտասանէ կարդախօսն Mr. Wyatt եւ Վանանդեցի Եպիսկոպոսը կը ծանօթացնէ ներկաներուն [126]: Այստեղ կը փակուի Վանանդեցւոց յԱնդղիա ճանապարհորդութեան պատմութիւնը. ըստ երեւոյթին Ղուկաս Նուրիջանեան փոյթ ընդ փոյթ կը դառնայ Ամստերդամ՝ իր հետ առնելով հաւաքուած նուէրները, որպէսզի կարենայ չարունակել տպագրական գործերը: Թումաս մօտաւորապէս տարի մը կը յամենայ յԱնդղիա նորանոր նպաստներ ստանալու մտադրութեամբ. ապա Բելգիա դալով՝ 1708 թ. Յունիս 13ին կը հասնի Անտվերպէն: Նա որոշած էր այբեւս Հայրենիք դառնալ եւ միասին տանիլ եթէ ոչ Տպարանը՝ գոնէ հրատարակած գիրքերը, որպէսզի լուսաւորէ «խաւարի մէջ տառապող իր ազգակիցները»: Ահա այս ժԸ. փաստաթուղթը կը վկայէ. «Այս անձը, որ ծեր էր, կը փափաքէր Հայաստան վերադառնալ, բայց հիւանդութիւնը՝ որմէ վաղուց կը տառապէր, արգելք հանդիսացաւ [127]»:

Թումասու վախճանի մասին անորոշ եւ հակասական տեղեկութիւնք կան հայադիտական աղբիւրներուս: Զարբհանալեան նկատի առնելով վանանդեան Տպարանի

---

[126] *Annals of the Bodleian Library*, pp. 176—77.

[127] Փաստաթուղթ ԺԸ. Սարուխան, նոյն անդ, էջ 148—49:

անպտղութիւնը 1705 թուականէն մինչեւ 1711՝ կ'եզրակացնէ. «Այս միջոցին հանդիպած է Թովմաս Եպիսկոպոսին մահը, եւ թերեւս այն պատճառաւ քանի մի տարի դադրած է Տպարանն ի գործոց[128]»: Ցիրաւի Տպարանի անդործութեան պատճառներն էին՝ դրամական միջոցներու սպառումը եւ վանանդեցւոց ճանապարհորդութիւնը Անդղիա: Լէօ անտեղեակ լինելով Թովմասու մահուան պարագաներուն՝ կ'ըսէ. «Սակայն Նուրիջանեաններէ փոխադրէն Մոսկուա հասաւ լուր՝ թէ Թովմաս Եպիսկոպոսը վախճանուել է Ամստերդամում[129]»: Թէոդիկ հետեւեալ ընդհանուր խորհրդածութիւնքն կ'ընէ. «Նուրիջանեանց պետը թէպէտ սկիզբէն մտադրութիւն ունէր իր Տպարանը Հայաստան փոխադրելու, բայց հրաժարեցաւ այդ խորհուրդէն, վասնզի Հայրենիքը նպաստաւոր չէր իր ծոցին մէջ պահելու եւ զարգացնելու նմանօրինակ ձեռնարկ մը: Տաժանելի էր ստուգիւ այս պատուական Եպիսկոպոսին վիճակը. մէկ կողմէ ալեւոյթէ վատուժման անձնատուր, միւս կողմէ նիւթապէս ընկճուած եւ հայրենաբաղձութեամբ տուայտտադին: Կ'ուզէ վերջ մը տալ իր դժպատեհ նժդեհութեան ու մեկնիլ Հայրենիք, անոր

---

128 Հ. Գ. Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 173:

129 Լէօ, Հայկական տպագրութիւն, Ա. հտր. (Բ. հրտ.), էջ 441. հմմտ. աստ ծանօթագրութիւն թ. 1:

սուրբ հողին վրայ կատարելու համար իր երկրաժեչտը. սակայն մեկնումի պատրաստութեանց միջոցին անկողին կ'իյնայ ու քիչ օրէն կը վախճանի[130]»: Լեւոնեան առանց հաստատ վկայութիւն մը ունենալու՝ կը նչէ թէ «Նուրիջանեան ընտանիքի մեծաւորը, ծերունազարդ Թովմա Եպիսկոպոսը մահացել էր արդէն (1711). Տպարանի տեսչութիւնն անցել էր Ղուկասին[131]»: Թովմասի վախճանի մասին ստոյգ տեղեկութիւնը առաջին անգամ հաղորդեց Յ. Վաններիւս, եւ յետ այնորիկ՝ Սարուխան[132]: Յիրաւի հէգ Եպիսկոպոսը Անտվերպէնի մէջ ծանրօրէն կը հիւանդանայ եւ իր երկու հետեւորդներով կը տեղաւորուի եւ ձրիաբար կը խնամուի մայր-տաճարի խորհրդատան մատանին[133] մէջ, հոգատարութեամբ Nicolaus Ferlatiau երիցու: Հայ տպագրութեան մշեալ մշակը չուրջ երկու ամիս անկողնոյ ծառայելէ ետք, 8 Սեպտ. 1708 թուին իւր

---

[130] Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 168:

[131] Գ. Լեւոնեան, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 125: Տես եւ Ա. Սարուխան (Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 120). «Նա (իմա Թովմաս Եպիսկոպոս) վախճանուել է 1710ին»:

[132] Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ էջ 147—50:

[133] Բնագրին մէջ կ'ըսուի. «In den geestelijcken kelder van het cappitel Cathedrael», զոր Վաններիւս այսպէս կը մեկնաբանէ. «Անկասկած ակնարկութիւնը կը վերաբերի խորհրդատան կեղարին կամ չտեմարանին» (նոյն անդ էջ 299, ծանօթագրութիւն թ. 2):

աչքերը կը վակէ առյաւէտ՝ օտար հողի վրայ, առանց կարենալ իրագործնալ տեսնելու իր սրտագին երազը, որ էր Տպարանին կամ տպագրական արդեանց փոխադրութիւնը Հայրենիք: Ճետ երկու աւուրց, տեղւոյն աթոռակալութեան խնամովք՝ Հայկայ պանդուխտ որդին կը թաղուի Notre-Dame մայր-եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, աւագ խորանի ստորոտը, ներքեւ այն տապանաքարին որ կը պարփակէր աճիւնները մի այլ արքեպիսկոպոսի (D. Milerus, archiepiscopus Thuamensis Hybernus), հետեւեալ արձանագրութեամբ[134].

«D. O. M. MONUMENTUM HUGUINI HIBERNI ARCHIEPISCOPI THUAMENSIS. OBIIT. NONIS AUGUSTI. M. D. XC.»

Նոյն օրը (10 Մեպտ. 1708 թ.) եպիսկոպոսարանի քարտուղարն՝ կանոնիկոս Hybens կը կարգադրէ որ Անտվերպէնի նոտար Jacques Boeye եւ մայր-տաճարի լուսարարապետ՝ դերապատիւ Deodat van der Stegen պատրաստեն Թովմասու թղթոց եւ առարկաներու ցանկը: Ըստ կահագրոյն՝ հանգուցեալը ունէր յանձնարարականներու

---

[134] Vannérus, „Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695", *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, tome iv (fasc. 4), p. 299 (extrait p. 1).

եւ ուրիշ վկայագրերու ծրար մը, եւ հետեւեալ իրերը[135].

1. Զորս արկղներ որ կը պարունակէին մասամբ կազմեալ նոր հայերէն դիրքեր, հայերէն պատարագամատոյց մը, եւ մի զոյգ սեւ տափաստ («een paer swerte cousens»):

2. Ճամբորդական պայուսակ մը՝ հանդերձեղէնով, եւ փակ ոգորահիւս կողով մը, որու մէջ կային անպէտ բարձեր ու անարժէք պուտուկներ:

3. Կաշիէ արկղ մը, որ կը բովանդակէր Ցովհաննէս Գասպարի հագուստները:

4. Կտաւեայ ձեռաց պայուսակ մը, որու մէջ կային Պետրոս Ալվարէզի հանդերձները:

Սոյն կահացուցակը ստորագրած են նոտարը, լուսարարապետը եւ Թովմասու հետեւորդները: Ո՞վ էին այս Հայերը, Ցովհաննէս Գասպար (Jean Jaspars կամ Joannes Gaspars) եւ Պետրոս Ալվարէզ (Pierre Aelbrechts կամ Pedro Aelbes կամ Petrus Alvarez), ո՞ւր եւ ե՞րբ ընկերացան վանանդեցւոյն, եւ ի՛նչ հանգամանք ու դիրք ունէին. վկայութեան չդոյութեան պատճառաւ ի վիճակի չենք լմանալու հարցերուս

---

[135] Թղթապանակ Թովմաս Եպիսկոպոսի՝ Թղ. 1—5 եւ 6—7. Վաններիւս, էջ 300—301 (արտատպութիւն էջ 2—3), եւ Սարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 136—38: Թովմասու փաստաթուղթերը կը պահուին Անտվերպէնի Պետական Դիւանատան մէջ, — Հաւաքածոյ Եպիսկոպոսարանի, Թղթածրար Թ. 450[4]:

պատասխանները: Դժբախտաբար Թովմասի կենաց վերջին տարուան մասին երբեք տեղեկութիւն չունինք. ես կ'ենթադրեմ որ նա Անգղիա մնաց եւ չարունակեց նուէրներ հաւաքել եկեղեցականներէ, մտաւորականներէ ու քրիստոնէական կազմակերպութիւններէ. Գասպար եւ Ալվարէզ ըստ երեւոյթին իբր օգնական իրեն մխացած են Անգղիոյ կամ Բելգիոյ մէջ: Յամենայն դէպս 22 Սեպտ. 1708 թուին նրանք յանձնարարական մը[136] առնելով Անտվերպէնի ընդհանուր աթոռակալներէն՝ «որպէս օգնութեան արժանի կարօտ անձեր», կը մեկնին «իրենց երկիրը»(?):

Հայ տպագրութեան մեծ երախտագործին մահուամբ՝ Ղուկաս Նուրիջանեան կը մնայ առանձին: Միքայէլ արդէն մխայն կարճ ժամանակ մը կրցած էր համբերել Տպարանին մէջ. իսկ Մատթէոս Յովհաննիսեան այլեւս չի յիշուիր, երեւի կա'մ վախճանեալ էր եւ կամ տուն վերադարձած. հետեւաբար Ղուկաս իրաւունք ունէր ողբալու իբր «որբացեալ եւ մենացեալ»[137]: —

«Քանզի որբացեալ թշուառս ի հեզահոգի հաւուն իմոյ Թովմայ եռաւխայլ Եպիսկոպոսէն, ի Տէր հանգուցելոյ. եւ մենացեալ յ'արեանաուռս ընկերացս, կեամ բքարեր

---

[136] Թղթապանակ Թովմասու՝ Թղ. 1—2 (փաստաթուղթ Թ. 18):

[137] Հայելի Աստուածաշունչ Հին կտակարանին, Ամստերդամ, 1713, նախերգանք՝ էջ 13:

հողմով ալէծփեալ՝ եւ եւս եւ վասն անմխիթար վայրացս»:

Ղուկաս եթէ նախապէս վանանդեան Տպարանի գլխաւոր մտաւորական մղիչ ոյժն էր, այժմ ամէն ինչ է. մատենագիր ու թարգման, չարաբարդող, տպող ու սրբագրիչ: Անոր միակ օգնականը կը հանդիսանայ «արեանաւոր եւ ճեռնասուն» պատանի Յովհաննէս Նուրիջանեան, հաւանօրէն հօրեղբօրորդւոյն Միքայէլի զաւակը[138], «որ ընդ դեռաբոյս հասակին՝ առաւել քան զկար իւր ընդ իս աշխատի յ'առաջիկայ տպագրական ծանրաբեռն արհեստիս յ'այլեւայլ պաշտօնս, ի փառս Ամենափրկչին մերոյ, եւ ի պայծառ վայելչութիւն լուսաւորչադաւանն բարեսէր եւ աստուածապաշտ հաւատացելոցն. նաեւ ի հոգեւոր ճոխութիւն եւ պայծառափայլութիւն մանկանցն Նորոյ Սիոնի՝ աստ եւ ի հանդերձեալսն[139]»: Ղուկաս որ-

---

[138] Լէո (Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445, եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, Երեւան, 1946, էջ 484), *Յովհաննէս Նուրիջանեանի համար կ'ըսէ. «Երեւի Ղուկասի եղբայրը կամ եղբօրորդին՝ որ դրաչարութիւն է անուամ»:* 1713 Թուին Ղուկաս արդէն չուրջ 55—60 տարեկան էր եւ հետեւաբար դժուար որ այդպիսի «փոքրիկ պատանի» եղբայր մը ունենար: Եւս առաւել՝ վանանդեան Տպարանի հրատարակութեանց մէջ ոեւէ յիշատակութիւն չկայ թէ Ղուկաս առհասարակ եղբայր մը ունէր. ուստի կարելի է եզրակացնել. որ Յովհաննէս մանուկը հաւանականօրէն որդին էր Միքայէլի:

[139] Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին, նախերգանք՝ էջ 15:

պէս «ղրասէր եւ աշխատասէր» վիտակից Հայ մը[140]*՝ Ջուղայեցի վաճառականաց օժանդակութեամբ եւ գրոց վաճառքով կը հրատարակէ մի շարք մատեաններ, որ բովանդակութեան տեսակէտէ չունէին նախորդ տպագրութեանց պայծառութիւնն ու արժէքը*[141]*: Ցամենայն դէպս Նուրիջանեան Դպիրը լրջութեամբ ու անդուլ ճիգերով կը ջանայ կանգուն ու արդասաւիր պահել Տպարանը եւ իր հայրենակիցներուն հայթայթել գործիս լուսաւորութեան: Մատենագիտական աղբիւրներու մէջ՝ իբր Գ. հրատարակութիւն կը յիշուին տասը գիրքեր, զորս մի առ մի կը քննեմ ստորեւ:*

1. Johannes Joachimi Schröderi *Thesaurus Linguae Armenicae*

Յովհաննէս Յովակիմ Շրէօդեր (ծն. 1680 — † 1756)[142] *ԺԸ. դարուն փայլեալ*

---

[140] Հ. *Միքայէլ Ջամչեան*, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 663. «*Տպագրեաց սոյն այս Ղուկաս Վանանդեցի եւ զայլ բազում գիրս. որոց զոմանս ինքն չարադրեաց, եւ զոմանս յայլոց Թարգմանեաց, քանզի էր ղրասէր եւ աշխատասէր*»:

[141] *Լէօ*, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445, եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484:

[142] *Շրէօդերի կենաց եւ գործոց մասին տես յառաջարանն* Արամեան լեզուին գանձ *գրոց, յատկապէս* Թղ. 3. *Շրումպֆ–Զարրհանալեան*, Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս. էջ 56—69. *Զարրհանալեան*, Պտմբ. հայկ. տպագրութեան, էջ 173—74. *Լէօ*, Հայկ. տպագրութիւն. Ա. էջ 441—44 եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484—86,

գերմանացի հռչակաւոր արեւելագէտ մըն է, որ սկզբնապէս եթովպերէն կը սովորի, բայց յետոյ իւր ուշքն ու հետաքննութիւնը կը նուիրէ հայկաբանութեան: Շուրջ 1707 թուին երբ նա Ուտրեխտ կը գտնուէր ուսումնական զարգացման պատճառաւ, կը լսէ Վանանդեցւոց գոյութեան մասին, եւ Ամստերդամ փութալով կը ծանօթանայ Նուրիջանեան Թումմասու եւ Ղուկասու հետ: Շրէօդեր իր հետաքրքրութեանց մէջ խանդավառեալ, կ'որոշէ ընկերանալ Վանանդեցւոյն՝ դէպի Հայաստան, եւ աճապարանօք ճամբայ կ'ելնէ. բայց Մոսկուայի մէջ իմանալով Եպիսկոպոսին մահը եւ չկարենալով Ռուսերէն ուղեւորութեան արտօնագիր ստանալ, կը հարկադրուի վերադառնալ Հոլլանդա: Ամստերդամի մէջ Ղուկաս Դպիրի օժանդակութեամբ ան կը խորացնէ իր ուսումն ու հմտութիւնը ի լեզու հայկական, եւ մինչեւ իսկ կը հեղինակէ աշխատութիւն մը, Արամեան լեզուին գանձ, զոր եւ կը հրատարակէ 1711 թուին: Գերմանացի հայագէտը իր գործին մէջ կը քննարկէ ու կը նկարագրէ Հայոց լեզուն, քերականութիւնը, մատենագրութիւնն ու հռետորական արուեստը. նա բարձր կը դնահատէ հայերէնը իբր ընտիր մայր լեզու մը, որու հնութիւնը կ'ընդերկարէ մինչեւ Բաբելոնի

եւ Գր. Խալաթեանց, «Յովակիմ Շռէօդերի Թղթերից» (Նրա Արամեան լեզուի գանձի 200ամեակի առիթով), Յուշարձան, Վիեննա, 1911, էջ 181—85:

աշտարակաշինութիւնը(!): Ջամչեան այս դովաբանութիւնը կ'արձանագրէ Շրէօդերի եւ անոր երկասիրութեան մասին.

«Ի նոյն աւուրս էր ոմն Յովհաննէս Յովակիմ անուն՝ ըՍքրոդեր կոչեցեալ յազգէ Գերմանացւոց՝ մարբուրգեցի, տեղեակ բազում լեզուաց, այր նրբամիտ եւ հանճարեղ. որ եւ քաջ ուսեալ զլեզու Հայոց աստուածութեամբ... Թովմայի Եպիսկոպոսի եւ Ղուկասու Վանանդեցւոյ, տեղեկացաւ ամենայն հանգամանաց ազգին. եւ գլխովին հետամուտ լեալ ի նոյն՝ շարագրեաց պիրք մի կոչեցեալ Արամեան լեզուին գանձ, յորում խօսի նախ պհնութենէ եւ զճոխութենէ լեզուին Հայոց, յարելով ի նոյն եւ զքերականութիւն ընդարձակ բանիւք. եւ ապա զդաւանութենէ եկեղեցւոյն Հայոց, եւ զքաղաքավարութենէ, եւն. բազում զգուշաւոր քննութեամբ: Եւ զայս գործ տպագրեաց ինքն յԱմստելոդամ՝ յամի 1711, ՌՃԿ, գործակցութեամբ Ղուկասու Վանանդեցւոյ. եւ սա ինքն Ղուկաս յաւել ի վերջոյ ոտանաւոր բանիւք գովեստ ի վերայ նորին ըՍքրոդերի [143]»:

Ահա եւ Շրէօդերի նուիրեալ Ղուկասու ոտանաւոր գովեստը. —

...«Թէեւ յայլոց այս գործ փորձեալ,
բայց Գանձ սորին գերազանցեալ.

---

143 Ջամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 663:

զի հայկաբան ներկուռ եղեալ,
զարհեստ տառից ներհուն վարժեալ:
Զուղիղ հաւատ ազգին ճառեալ,
ի բուն գըրոց Հայոց քաղեալ.
Վըճիտ աչօք պարզաբանեալ,
մարդալեզուացն յամօթ կանդնեալ:
Ֆաջղ Ցոհաննէս պայծառացեալ,
Գերմանացւոց փառք ծագեցեալ.
Սիրեմ ըզքեզ բարեբանեալ,
զի սուրբ մըտօք քաջաբանեալ:
Ով ազգ պայծառ բարեօք լըցեալ,
ի Փիւնիկեայ զարմէ սերեալ.
որ ոչ հեռի Հայոց եղեալ,
եւ ոչ միմեանց օտար գըտեալ:
Արի զուարթ մեզ մերձեցեալ,
որպէս խնամի եւ ազգակցեալ.
այսու գործով օժանդակեալ,
զԱյրարատեան Գանձըս զխտեալ:
Զի Սկրօդերեանն զայս ինչ գանձեալ,
ի մէջ գանձից Գանձ նոր ցուցեալ.
ամենայնիւ սա գանձացեալ,
գանձատիրաց յառաջ եղեալ[144]»:

Անշուշտ թիւրիմացութեան արդիւնք է ոմանց կարծիքը՝ թէ Շրէօդերի երկասիրութիւնը տպագրեալ է Ղուկաս Վանանդեցւոյ

---

144 Արամեան լեզուին գանձ, *վերջին թերթ. Զարբհանալեան*, Պտմք. հայկ. տպագրութեան, էջ 174 (*որոշ կրճատումներով*), եւ *Սարուխան*, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 135 (*Զարբհանալեանի գործէն ընդօրինակեալ՝ սխալներովը հանդերձ*):

Տպարանին մէջ[145]: *Ճիրաւի Գանձին մխայն «հայերէն բաժինը տպուած է վանանդեցի-ներու տպարանում*[146]» (*իմա վանանդեցի-ներու դիրերով*). «*ո՛չ գործարանէն ընծայուած, այլ իրմէ փոխ առնուած տառերով*[147]»:

2. Համառօտ Քերականութիւն եւ Տրամաբանութիւն. «*որ է քերթուխիւն բառի, եւ կրթուխիւն բանի: Սրարեալ երկասխրութեամբ Յօհաննիսի վարդապետի Ջուղայեցւոյ: Ի՛աթոռակալութեանն Էջմիածնայ տեառն Աղեքսանդրի ամենից Հայոց կաթուղիկոսի: Տպագրեցեալ յ՛ամի փրկչին* 1711. *եւ Հայոց* 1160. *յԱմստրդամ*»:

Մանր բոլորագրով տպեալ 78 *իջանոց պեղեցիկ հրատարակութիւն մը*[148]: *Մատեանս յիշատակարան չունի, սակայն ապա-*

---

[145] *Թէոդիկ*, Տիպ ու տառ, էջ 168. *Ա. Բաբայեան*, Հայ գիրքը եւ տպագրութիւնը, *Երեւան*, 1963, էջ 63:

[146] *Լէօ*, Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 485՝ *ծանօթագրութիւն* թ. 1:

[147] *Զարբհանալեան*, Պտմբ. հայկ. տպագրութեան, էջ 173. *Համմ. Սարուխան*, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 134. *Ա. Գ. Աբրահամեան*, Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, *Ա*, *Երեւան*, 1964, էջ 409:

[148] *Թէոդիկ*, Տիպ ու տառ, էջ 168. *Գ. Լեւոնեան*, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, էջ 125. *տես եւ Խաչատուր արք. Ջուղայեցի*, Պատմութիւն Պարսից, *Վաղարշապատ*, 1905, էջ 207. *Արշակ Ալպոյաճեան*, Պատմութիւն հայ դպրոցի, *Ա*, *Գահիրէ*, 1946, էջ 617:

հովաբար վանանդեան տառերով իրատարածեալ տպագրութիւն մըն է[149]: Ղուկաս Նուրիջանեան տպարանի անունը չէ նշած, հաւանօրէն այն պատճառաւ՝ որ օտար գործատան մը մէջ տպել տուած է:

3. Շարակնոց, «տպեցեալ յԱմսդէլօտամում քաղաքի», 1712 թուին[150], 720 իջանոց եւ Սիխըմի նկարներով (անպայմանօրէն Ոսկանեան Աստուածաչունչէն արտատպեալ): Դատելով գրոց տեսակէն եւ յիշատակարանի կաղապարէն՝ մատեանս տպուած է Պ. Պոլիս, Պէյօղլուի կաթողիկէ գործատան մէջ[151]:

4. Գիրք Սաղմոսաց. «ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ, եւ ծախիւք Լուղայեցի լուսահոգի Ծօջայ Քանանի որդւոց Թարխանին, Աւետքին, եւ Սարհադին՝ ընկերացն Աւետքի որդւոյ Զաքարեային, Եաղուբի որդւոյ Մկրտումին, եւ Աւետքի որդւոյ Ղազարիոսին: Ի հայրապետութեանն Էջմիածնի

---

[149] Հմմտ. Զարբհանալեան, Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, էջ 174—75 եւ 263 (ծանկ). Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 121. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 444—45 եւ Հայոց պատմութիւն, Գ, էջ 484. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ, էջ 70 (թ. 261): Օրինակ Վենետկոյ ս. Ղազարու վանուց՝ կը կրէ թ. Ա. ա. 8:

[150] Ոսկանեան–Կորկոտեան, Էջմիածին, 1963, թ. 5, էջ 45. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 71 (թ. 265): Օրինակք Վենետկոյ, Բ. դ. 17 եւ Դ. ժ. 73. Վիեննա՝ Ը. 666 (մասամբ փճացած անկիւններէն):

[151] Հմմտ. Դաւթեան, Տեղեկագիր, 1965, թ. 1, էջ 34—35:

տեառն Աղեքսանդրի ամ. Հայոց սրբազան կաթուղիկոսին: Ց'ամի Տեառն մերոյ 1713. եւ ի Հայոց թուին 1162: Ի տպարանի Ղուկասու Դպրի. յ'Ամստրդամ»: (Ցիշատակարան՝ էջ 444—46[152]):

Վանանդեցւոց Գ. չրջանի բուն իսկ առաջին դիրքը, որ ստուգապէս Ղուկաս Դպիրի գործատան մէջ տպեալ է: Փոքրադիր եւ Սիխըմից մի քանի նկարներ պարունակող խեղճ արտադրութիւն մը:

5. Հայելի Աստուածաշունչ Հին կտակարանին. «պարզաբանեալ վայելչալուր տաղաչափութեամբ. դիւրահաս, եւ համառօտապատում հոգեշահ մեկնութեամբ. մեղսաւոյն երկասիրութեամբն Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ: Ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ, եւ ծախիւք չուղայեցի Ովջաղադայ Պօղոսի որդւոյ Պարոն Պետրոսին: Ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի տեառն Աղեքսանդրի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Ց'ամի Տեառն 1713. ի մեծ թուին Հայոց 1162. իսկ փոքր թուին 98: Ի տպարանի Ղուկասու Վանանդեցւոյ. յ'Ամստէլօդամ»: (736 էջ. ունի նախերգանք եւ յիշատակարան[153]):

---

[152] Տես Զարբհանալեան, Հայկ. մատենագիտութիւն, 606. Պտմ. հայկ. տպագրութեան, 263 (ծանկ). Մատենագիտական ցուցակ, 73 (թ. 271): Օրինակք ս. Ղազարու վանուց, Ա. ա. 26 եւ Ա. ա. 33. Վիեննայի օրինակը (սկզբից թերի) կը պահուի ընդ համարաւ է. 201:

[153] Զարբհանալեան, Պտմք. հայկ. տպագրու-

6. Գիրք Սաղմոսաց. «*տպեցեալ ի հայրապետութեան տեառն* Աղեքսանդրի *ամ. Հայոց* կաթուղիկոսին *Էջմիածնի: Ծ'ամի Տեառն* 1714. *ի մեր թուին* 1163: *Ըն տպարանում Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ. յ'Ամստերդամ»*: (*Աւարտած* 1715 = 1164 *թուին*[154]):

Արդարեւ Սաղմոսի փառաւոր տպագրութիւն մը, որու իրր չարաբարդող եւ աչխատակից օժանդակած է արեանաուռւ Ծովհաննէս պատանեակը: Գրքին յիշատակարանէն փաստօրէն կը տեղեկանանք՝ որ Թովմաս Եպիսկոպոս կտակաւ ժառանգ թողած է Տպարանը Ղուկաս Նուրիջանեանին. «Եւ մենացեալս յ'անմխիթար վայրի. զի որբացեալ ի լուսահոգի հաւուն իմոյ՝ Թոմայ եռափայլ Եպիսկոպոսէն ի Տէր հանգուցելոյ. որոյ յոգնապան քրտամբքն կանդնեցաւ այս պեղեցկատիպ եւ հիքոյս՝ կտակաւ նորին ի ժառանգութիւն ժամանեալ Տպարանս[155]»:

բեան, էջ 175—77. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, էջ 445—46 եւ Հայոց պտմբ., Գ, 484. Ղազիկեան, Հայկ. ևոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա, էջ 1661—64. Թէոդիկ, էջ 168. Սարուխան, *նոյն անդ*, էջ 121—22. Լեւոնեան, 125. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 73 (թ. 272). Սիոն (*Երուսաղէմ*), 1966, թ. 2—3, էջ 171—73:

[154] Զարբհանալեան, Պտմբ. հայկ. տպագրութեան, էջ 177 (եւ *Ծանկ՝* էջ 263). Թէոդիկ, 168. Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա, 445 (*սխալ է «Մատենագրական ցուցակ»ի նշած էջը՝* 269). Սարուխան, 122—23. Մատենագիտական ցուցակ, 76 (թ. 282):

[155] Գիրք Սաղմոսաց, *Ամստերդամ*, 1714—1715, *յիշատակարան*, էջ 836:

Սաղմոսարանս զարդարեալ է Սիխըմի (Christoffel van Sichem II, 1581—1658[156]) *աստուածաշնչական բազմաթիւ պատկերներով, որոնք հաւանականօրէն տպուած են Ոսկանի օգտագործած մխեւնոյն փայտափորագրութիւններով*[157]:

7. Պարզաւօսմար ի վերայ Ազարիայի ամսոցն կարգեալ: «*Տպագրեցեալ ի յիշա-*

---

[156] *Biblia Sacra Քրիստոֆֆըլ վան Սիխըմի «բազում գեղեցիկ նկարներով»* («met veele schoone figueren») *լոյս տեսած է Անտվերպէն*, 1646 *եւ* 1657 *թուականներուն: Անտարակոյս անիմաստ են ուսումնասէրի մը քննադատական խիստ խօսքերը ի մասին Սիխըմի* («*Քրիստոֆէլ վան Սիխէմ որքան աննշան է եւ որքան զուրկ դեղարուեստական ըմբռնումէ*») *եւ անոր փայտափորագրութեանց* (Սիոն, 1966, *էջ* 105—111): *Արուեստագէտներու եւ արուեստի գործերու մեծութիւնն ու արժէքը յարաբերական են. Սիխըմ Բ. թէպէտ աչխարհահռչակ գծագրիչ մը չէ, սակայն իր ժամանակին համբաւ չահած բազմարդիւն փորագրող մըն է, զոր Զարրհանալեան «անուանի» եւ «հռչակաւոր» կը կոչէ* (Պտմթ. հայկ. տպագրութեան, *էջ* 98 *եւ* 177): *Իր մասին տես* Alfred von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon* (2. Abdruck, Amsterdam, 1963), II. Band, S. 620. H. Wollmer, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, XXX. Band, 1936, S. 586.

[157] *Զուգահեռականք. — Դաւիթ մարգարէ քնար կը նուագէ՝ Ղուկաս էջ* 5, *Ոսկան* 27*ա. «Եղիցին լուսաւորք»՝ Ղ. էջ* 31, *Ո. սկիզբ. «Հանցեն Ջուրք»՝ Ղ.* 32, *Ո.* 1*ա. Դաւթի օծումը՝ Ղ.* 100, *Ո.* 273*ա* (*Ա. Թագ.*). «*Աղօթիւք յանձնէ Դաւիթ զհոգին*»՝ *Ղ.* 147, *Ո.* 337*բ* (*Գ. Թագ.*). *Համբարձում՝ Ղ.* 252, *Ո.* 569 (*Գ. Աւք.*) *եւն:*

տակ Ջուղայեցի Խալդարէնց Խոջայ Ովանին, եւ իւր որդւոյն Թալիղ. Շղալէնց Վարդանիսի որդւոց Պարոն Արիստակէսին, Պարոն Մանուկին, լուսահոգի Սաֆարին, Վարդանիսի կողակից Փաթանին եւ դստերն Սահրադխանին. նաեւ փոխրիկ Զաքարիային, որոյ ծախիւքն տպեցաւ Պարզատօմարս այս: Ի հայրապետութեանն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Աղեքսանդրի սրբազան կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Ց'ամի Տեառն 1714. ի մեծ թուին Հայոց 1163: Ի տպարանի Ղուկասու դպրի, յ'Ամատրդամ»: (79 էջ):

Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարեան Հարց Գրադարաններու օրինակները[158] մաղաղաթի վրայ պատրաստուած գեղեցիկ ու արժեքաւոր մատեաններ են. Երեւանի Մատենադարանի օրինակին (թ. 1442) նիւթը չէ նշեալ (թո՞ւղթ[159]):

8. Պատկերասէր պատկերատեաց. «Սէր է համաճայնութիւն պատկերաց: Նուիրեալ եւ տեառնապրեալ Ջուղայեցի Գիլանէնց ի Տէր հանդուցեալ Սարգսի որդւոյ Պետրոսին: Ի հայրապետութեանն լուսահեղոյս Գահոյն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Աստուածատրոյ

---

[158] Վիեննայի օրինակը կը պահուի մշտական ցուցադրութեան ապակեայ պահարանում. Թուահամար Վենետկոյ օրինակին՝ ր. ա. 10:

[159] Ռ. Ա. Իշխանեան, «Հնատիպ գրքերի նորայայտ նմոյշներ», Տեղեկագիր (Երեւան), 1963, թ. 2, էջ 71. Մատենագիտական ցուցակ, էջ 76 (թ. 283):

ամենայն Հայոց ինքնադլուխ կաթողիկոսի: *Յօրինեալ երկասէր եւ տպադիր աշխատասնօք* Ղուկասու դպրի Վանանդեցւոյ: *Ց'ամի Տեառն* 1716. *եւ ի թուին Հայոց* 1165. *յ'Ամստրդամ*[160]»:

9. կարճառօտ ժամագիրք «*ի մի վայր ժողովեալ ի պէտս Հայոց վաճառականաց: ի տպարանի* Ղուկասու Վանանդեցւոյ: *Ցամի Տեառն* 1717. *եւ Հայոց* 1166. *Ամստրդամ*»: (*Փոքրատիպ*, 320 *էջ*[161]):

10. Շարակնոց, 1718, 720 *էջ* (*Սխալմի նկարներով*), «*տպեցեալ յԱմստէլօտամոսմ քաղաքի*[162]»: *Կեղծ տպագրութիւն մը. յիրաւի կատարուած է ի Կ. Պոլիս, Պէյօղլուի դրծատան մէջ*[163]:

Վերոյիշեալ տպագրութիւններէն մին՝ Գանձ լեզուին արամեան, *լատիներէն տառերով է. մէկը՝* Համառօտ բերականութիւն, *օտար տպարանի մէջ իրագործուած. երկու*

---

[160] *Զարբհանալեան*, Հայկ. մատենագիտութիւն, 558. *Էջ*, *նոյն անդ*, 446 (*Հյց. պտմք.*, Գ. 484). *Ղազիկեան*, *Ա*, 1664. *Թէոդիկ*, 168. *Սարուխան*, 123. *Լեւոնեան*, 125:

[161] *Զարբհանալեան*, *նոյն անդ*, 233. *Էջ*, 446 (*Հյց. պտմք.*, Գ. 484). *Ղազիկեան*, *Ա*, 854—55. *Թէոդիկ*, 168. *Սարուխան*, 123. *Լեւոնեան*, 125. Մատենագիտական ցուցակ, 78 (*թ.* 293):

[162] *Զարբհանալեան*, Հայկ. մատենագիտութիւն, 515, Մատենագիտական ցուցակ, 80 (*թ.* 299): *Օրինակ Վենետկոյ՝ Գ. ա.* 12. *օրինակ Վիեննայի՝ Ը.* 87:

[163] *Հ. Մ. Դաւթեան*, Տեղեկագիր, 1965, *թ.* 1, *էջ* 34—35:

Շարականոցները (1712 եւ 1718) կեղծ են, իսկ մնացեալ գիրքերն եւս բովանդակութեամբ ու գեղարուեստական ճաշակով՝ համեստ գործեր են, բացի Սաղմոսէն (1714) եւ Պարզատոմարէն (1714), որ յաջող ու վայելուչ արդիւնքներ կրնան նկատուիլ: Այստեղ կը փակուի Վանանդեցւոց տպագրական չուրջ երեսուն տարուան փայլուն գործունէութիւնը (1685—1717), որոչ ընդհատումներով: Ղուկաս ազգասէր ու դրանուէր դպիրը չկարենալով Տպարանին նիւթական ծախսերուն տոկալ, սրտի անհուն կսկիծով կը հարկադրուի պարտատէրերուն թողուլ տառերն ու տպագրական գործիքները[164], զորս 1729 թուին Մխիթար Աբբահայր Ցարութիւն անուն վաճառականի մը միջոցաւ կը դնէ սուրբ Ղազարու վանուց համար[165]:

Թովմաս Եպիսկոպոս տաղի մը մէջ կը խնդրէ հետեւեալը.

«Աչխար եւ կոծ ինձ կարդացէք մեծականց.
Ղի մերժեցայ յանճառ փառացն աներկեան»:

---

[164] Լէօ, 446· Թէոդիկ, 168· Սարուխան, Հոլլանդաց եւ Հայերը, 123—26· Լեւոնեան, 125:

[165] Ջարըհանալեան, Պտմբ· հայկ· տպագրութեան, 159—60· Լէօ, 446—47· Թէոդիկ, 168· Սարուխան, 126—27· Մխիթար Տօնագիրք (Վիեննա, 1949), 357· Դուրիէզ, Տեղեկագիր, 1963, թ· 2, էջ 92: Վանականներու անվութութեան հետեւանքով՝ Վանանդեան Տպարանի գիրերն ու գաղափարները կորսուեան մատնուած են ժամանակի ընթացքին:

Ես աստ կ՝աւարտեմ իմ համեստ ուսումնասիրութիւնը, եւ վոխանակ «աչխար եւ կոծ» կարդալու, փառք ու պատիւ կ՝ընծայեմ յիշատակին հայ տպագրութեան նմոռանալի մշակներուն՝ Թոմմաս Վանանդեցւոյ եւ անոր գործակիցներուն:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Ա.

Աղերսագիր Թոմմաս եպիսկոպոս Վանանդեցւոյ առ Թագուհին Աննա եւ վերջնոյս պատասխանը

Most Gracious Queen,

'TIS with unspeakable Joy, accompanied with awful Fear and Reverence, that I see my self in the Presence of Your most Serene and Gracious Majesty. Being Your most Sacred Majesty is by Your Name of four Letters a most Gracious Matron; By the four Crowns of four Kingdoms a most Potent Sovereign; By Your pious and Christian Virtues a most Illustrious Example; By Your vigilant and masculine Government a most Glorious Heroine; By Your excellent Command and willing Obedience paid thereto a most Happy Princess; By Your great Riches, and flourishing Forces, ample Glory, and the Virtue and Honour of Your Subjects, a most Blessed QUEEN.

I pray the Lord God, O most August Queen, that as He has blessed You hitherto with so great and happy Successes, He may

add yet greater and more desireable for the future, that Your Majesty's most Gracious Name may be in perpetual Honour amongst all Nations.

May the most merciful God grant Your Majesty, after this frail Life is ended, to live among the blessed Choir of the heavenly Host, and with the blessed Spirits to enjoy the Divine Presence and it's ineffable Glory to all Eternity. *Amen.*

I cast my self now at the Feet of Your Sacred Majesty, most humbly beseeching You to vouchsafe (for the healing of my Wounds) to assist me with Your Sacred and Royal Hand, and in my humble Person to honour my decay'd Nation of *Armenia;* that Your Majesty's most Gracious Name and Glorious Fame may even in *Armenia,* as far as Mount *Ararat,* be in perpetual Benediction. Which I wish from the Bottom of my Heart, beseeching the Almightly God to grant Your Majesty a long and prosperous Life, and do with the most profound Respect bow my self, being

Your Majesty's most humble and most devoted tho' unprofitable Servant,

THOMAS Arch-Bishop of *Sancta Cruz* in *Gocthan* in the *Greater Armenia.*

March 20th. 1707.

HER MAJESTY'S ANSWER.

I thank you for the Present of your Books. God prosper your Design, which I think highly commendable, and shall be ready as far as lies in my Power to second it.

Բ.

Ինքնակենսագրութիւն Թովմաս Վանանդեցւոյ, գրեալ ի Լոնդոն, 22 Մայիսի 1707

ABHINC quadraginta circiter annis ego infra scriptus indignus servorum Christi servus, bonarum artium sitibundus, cum duobus aliis in Christo confratribus & in *Aramaea* Ecclesia coalumnis Doctoribus consilium inivi, ut quisque nostrum pro viribus suas porrigeret manus ad bonarum artium studium in Majori *Armenia* promovendum & stabiliendum. Cum autem hocce institutum sine librorum copia haudquaquam perfici posset, ideo *Oscanus* Archiepiscopus *Sancti Sergii,* unus ex meis confratribus, anno 1665 *Amstelodamum* est missus, qui Typographica instrumenta confici curaret. Post annos quinque (mortuo tertio socio nostro) filium avunculi mei nomine *Matthaeum,* mecum assumens & ad Archiepiscopum *Oscanum* tendere volens, anno 1670 ex patria profectus, transivi per *Ottomaniam,* & veni *Halepum,* ubi Archiepiscopum *Oscanum* se *Amstelodamo Marsiliam* in *Gallia* contulisse audivi; quo & ego directe navi appuli, ipsique Archiepiscopo avunculi mei filium tradidi, ut in arte Typothetica illum instrui curaret. Tunc perspecta necessitate juvenes ex *Armenia* adducendi qui in *Europa* disciplinis & bonis Artibus imbuerentur, conventum est inter nos, me debere in patriam juvenum accersendorum causa reverti; & sic anno 1673 ab unico confratre separatus per *Italiam, Austriam, Poloniam & Valachiam, Constantinopolin* perveni; denique in patriam, ubi, quantum potui,

vicinos notosque Ecclesiasticos, ut incepta nostra adjuvarent, impense hortabar, ostendens quantum exinde emolumentum Ecclesia nostra perciperet, & quanto facilius esset nobis prae ceteris Orientalibus fructus ex *Europa* virtutibus & disciplinis referta colligere. Cum autem ad rem tanti ponderis suscipiendam consentaneos non invenirem, neque quicquam proficerem (huic enim deerat potestas, illi voluntas, alteri literarum cognitio) iterum ad longinquum & molestum iter me praecinxi, una mecum assumens duos meos consanguineos juvenes, *Lucam* scilicet unius & *Michaelem* alterius fratris mei filios, cum quibus pedetentim ex *Armenia* anno 1679 sum egressus; & è *Shamachi* per mare *Caspium* transiens ivi *Hashtarchanum* usque, ut inde *Moscuam,* & sic in *Europam* venirem; sed cum ulterius hac via progredi non daretur permissio, *Hashtarchano* reversus in *Shamachi,* hinc per *Georgiam, Ottomaniam, Thraciam, Hungariam & Poloniam* transiens usque *Viennam* perveni. Audivi hic mortem Reverendissimi Domini *Oscani* unici confratris mei & intimi amici; unde & maerore mortis confratris, & vastitate à me facti itineris, meaque provecta aetate ac solitudine perculsus, attonitus mansi, quid agerem, quove me verterem nescius. Cum autem paululum respirassem, veni tandem *Venetias,* ibique curam fratruelium meorum *Armenis* mihi notis relinquens, ad avunculi mei filium *Marsiliam* perveni, ubi omnes res impressorias confusas, distractas, & sub aliorum dominium redactas vidi. Hinc *Matthaeum* mecum assumens veni *Lisbonam,* & eum centenariis aliquot coronatis munitum cum mandato comparandi nova instrumenta ad libros impri-

mendos necessaria *Amstelodamum* misi. Ibi ille post adventum tres characterum species *viz. Textum, Median & Bourgeois* (ut vocantur) confici curavit, cum omnibus ad prelum & perfectam Typographiam requisitis partibus. Ego interim *Lisbonae* in *Portugallia* mansi, expectans usque dum fratrueles mei cursum studii, complerent. Tandem anno 1688 completo studii cursu *Lisbonam* ad me venerunt mei juvenes, quorum natu majorem *Lucam* nomine anno 1690 è *Portugallia Amstelodamum* misi, qui curam rei Typographicae haberet. Ast minor natu *Michael* tale iter suscipere renuens in *Hispania* voluit aliquot annos manere, artem Medicam discendi gratia. Tum ego post annos tres, iter ingressus versus *Corunnam,* transivi in *Angliam;* inde *Amstelodamum* in *Hollandia* anno circiter 1694 veni. Hic primo nonnulla perturbata & repugnantia à nostratibus patienter sustinui. Interim eodem anno 1694 Mappam totius orbis terrarum literis & charactere *Armeno* in aeneis laminis insculpi curam habui; deinde typis & sumptibus meis libros numero tredecim edidi. Circa vero annum 1696 Deus novit quanta passus sim à falsis & invidis fratribus, qui dolose intendebant Typographica instrumenta vel à meis rapere manibus, sicut illi post mortem Reverendissimi *Oscani* in *Gallia* fecerunt, vel interrumpi & annihilari à me inceptum opus. Quadriennali spatio in Curia apud *Judices* me vexarunt, quo tempore plus detrimenti passus sum quam in tota vita, sive perditione temporis sive exhausto marsupio. Hinc primo incepi succumbere debito. Tandem post tanta damna, placito Arbitrorum, debui adhuc adversae parti dare trecentos libros com-

pactos & deauratos. Anno 1698 in *Armeniam* centenos aliquot libros mittere decrevi, quorum pretiis debitum meum solverem, & cum residuis libris & Typographicis instrumentis in patriam proficiscerer, ut post tot tantasque aerumnas in Christi vinea tandem cum quiete laborarem: sed proh dolor! libri nostri capti & perditi nunquam in *Armeniam* pervenerunt. Superveniente etiam hoc lamentabili bello, quod omnia consumit, sub tot calamitatibus exanimis fere succubui; adeo ut in hac provecta, ne dicam semimortua aetate, necessitate coactus, anno 1706 26 die *Nov.* S. N. *Londinum* venerim, plurimos in mea Typographia meis sumptibus impressos libros mecum assumens, ut hinc levamen aliquod oneris mei haberem. Hic primo Reverendissimos *Cantuariensem & Eboracensem* Archiepiscopos, *Londinensem* aliosque Episcopos visi, illis offerendo libros aliquot. Placuit etiam Serenissimae *Magnae Britanniae* Reginae ANNAE viginti libros à me accipere. His omnibus statu meo cognito, 26 die *Martii* 1707 Reverendissimus Archiepiscopus *Eboracensis* curribus suis honorifice me duxit ad *Kensington,* & in praesentiam Serenissimae REGINAE introduxit, ubi virtutes ejus & glorias cum faelici augurio aeternae vitae praedicavi, manusque illius osculatus sum; postea in domum suam adduxit, & in mensa laute & perhumaniter tractavit. Paucis inde diebus elapsis Clementissima & Gratiosissima REGINA me per manus ejusdem Archiepiscopi munere Regio honorari dignata est, cui ex animo aeternum Regnum apprecor. Plures item Magnates & Domini, tum Ecclesiastici tum Seculares, signa benevolentiae & pietatis erga me exhibuerunt, quorum

omnium me astrictissimum profiteor
THOMAS *Archiepiscopus* Sanctae Crucis
in Gocthan Perso-Armeniae.
Londini, Maii 22.
1707.

Թովմասու այս ինքնակենսագրութեան սկիզբը «in Aramaea Ecclesia» խօսքը պէտք է հասկնալ իբր «in Armenae Ecclesia» կամ «in Ecclesia Armenae» (= Հայաստաննայց եկեղեցւոյ մէջ):

գ.

Յանձնարարականք Յովհաննէս Կոքբըրնի եւ Հ. Լանգլանի

Anno 1706.
At *Amsterdam, Nov. 1/12*

I *JOHN COCKBURN*, D. D. Minister of the *English* Episcopal Church at *Amsterdam*, do hereby certify and declare, that I have for some Years known the most Reverend THOMAS WARDAPIET, Abbot of the Order of St. *Anthony*, and Arch-Bishop in *Gocthan* of *Armenia*, as also *Lucas Nurigian* his Nephew. I have been present when the said most Revd. Arch-Bishop did officiate in the Chappel belonging to the *Armenian* Christians, and often have seen him receive the Honour and Acknowledgment of an Arch-Bishop from the *Armenian* Merchants in this place. I have had frequent Conversation both with the said most Revd. Arch-Bishop, and with *Lucas Nurigian* his Nephew, and I do verily believe them to be Persons of great Sincerity, Piety, and of a publick Spirit. They came hither to procure a Printing-press, and to get Types or Letters of the

Armenian Character for Printing Books in that Language, to promote Piety and Learning in their own Country, where Ignorance very much prevails thro' the want of useful Books. Accordingly the said Printing-press has been employed divers Years here in Printing fair Copies of the *New Testament, Tho. à Kempis of the Imitation of Christ, The Hymns and Prayers used in their Church,* and some other Books useful to Learning and Piety, all which I have seen. But as this Undertaking has been very chargeable to the Good Bishop, so the last and present Wars have been very inconvenient to him, as they have occasioned divers Losses and Disappointments, hindering his own Return to his Country, and the safe easy Conveyance of the above-mentioned Books thither. One Adventure of them was lost by the taking of the Ship in which 'twas, and he is afraid to adventure more till a good Peace, lest his whole design be marred and frustrated. By all which means this most Venerable Person is reduced to straits and difficulties, so that 'twould be piously and generously done in any to assist him, that his old Age may be supported, and that he may be able to carry on his charitable project.

AND because these things are not much known, neither can be made known by themselves to the *English,* seeing they speak not the Language; I have judged my self obliged to attest the truth of the premisses, which I do by affixing my Name and Seal to this, written by my self the day and place as above.

J. COCKBURN, D. D.

L. S.

May 21. 1707.

Sir,

THE *Armenian* Arch-Bishop, who comes with this, has been in *Holland* for some time printing several useful Books for his Country and in his own Language. The Man has a very good Character from all places where he has been, as Mr. *Cockburn* can well inform. Therefore I would intreat You to procure him a suitable Respect and Civility from the University.

H. LONDON.

Դ.

Հռոմարկան յայտարարութիւն Թովմաս Եպիսկոպոսի 30 Հոկտեմբերի 1707 թուականաւ[166]

Hodie XXXo. die mensis Octobris, anno MDCCV,

Comparebat coram me *Henrico de Wilde,* Notario Publico civitatis *Amstelodamensis* immatriculato, Reverendissimus Dominus THOMAS WARDAPIET, Archiepiscopus *Sanctae Crucis* in *Gocthan* Perso-Armeniae, qui coram me contestatus est, & dixit se abhinc decem annos, ab anno scilicet 1695, hic in hac urbe commoratum esse: & interea temporis in utilitatem & commodum populi sui concinnavisse prelum; cum omnibus aliis

---

[166] Տես տեսարկն Օքսֆորդի Բոդլեյան Մատենադարանի. Ա. Սարուխան, Հոլլանդան եւ Հայերը, էջ 106—109. J. Vannérus, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», pp. 311—13; Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Evêché, liasse no. 450[1], folios 12—13.

necessariis instrumentis Typographicis ad libros, & tabulas Geographicas in Armena lingua imprimendas: in qua Typographia, ex quo illam erexit, etiam suis sumptibus impressisse, vel imprimi jussisse, sequentes libros & Mappas Geographicas. Primo anno 1695. *Picturam totius orbis terrarum,* in majori forma aeneis laminis incisam per *Adrianum & Petrum Damianum Schoonebeeck* fratres. In eodem anno *Historiam originis progressus, & indolis nationis Armenae,* Auctore *Moyse* Grammatico *Armeno,* in Octavo. Anno 1696. Librum nominatum *Introductio ad Mappam,* per *Lucam Gregorii* fratruelem è lingua Latina in *Armenam* translatum, in Octavo. Eodem anno Librum *de Imitatione Christi Thomae à Kempis,* ab eodem *Luca* elaboratum, in Duodecimo. Anno 1697. *Kalendarium perpetuum,* ab eodem *Luca* elaboratum, in Duodecimo. Item, Librum nominatum *Thesaurus Mercatorum,* ab eodem supradicto, in Octavo. Anno 1698. *Novum Testamentum,* figuris aeneis ornatum, & cum necessariis declarationibus ab eodem *Luca* auctum, in Duodecimo. Anno 1699. Librum intitulatum *Janua aurea pro juventute Armenâ,* per *Lucam Gregorii* compositum, in Octavo. Item, Librum *Quotidianarum precationum pro Armenis,* ab eodem *Luca* elaboratum, in Octavo. Anno 1702. Librum *Musicalium cantionum Ecclesiae Armenae,* in Duodecimo. Item, Librum *de Meteorologia,* per *Lucam Gregorii,* in Octavo. Anno 1704. Libellum *de definitionibus Theologicarum rerum,* in Octavo. Anno 1705. *Breviarium* vel *Horologia Ecclesiae Armenae,* in Octavo. Item, Librum intitulatum *Manuductio ad Coelum,* translatum è Latina in

linguam *Armenam* à *Wardano* Archiepiscopo *Armenorum,* qui sunt in *Polonia,* in Octavo. Hos omnes Libros, & Geographicas mappas cum omnibus instrumentis Typographicis, praedictus Reverendissimus Dominus THOMAS WARDAPIET qui coram me comparuit, declaravit se amoris studio & necessitatis commodo suae nationis, suis sumptibus curasse, & expressisse; praeter Libros illos, qui aliorum sumptibus in sua Typographia sunt expressi. Demum declaravit dictus Archiepiscopus coram me, se velle cum omnibus instrumentis Typographicis, & Libris ac Typographis Consanguineis, ad optatos patrios Lares redire ad illuminandos illos miseros Christianos, qui in tenebris & sub jugo tyrannico jacent. De quibus declarationibus supra tactis Archiepiscopus exhibuit mihi Notario, & testibus subsignatis, duas authenticas commendatitias, quae de Typographia & zelo Christiano hujus Archiepiscopi attestantur: scilicet Clementissimi *Leopoldi,* superatae mortalitatis piae memoriae Imperatoris, ad diem 5 Septembris Anno 1697 *Viennae,* & Augusti *Hermani Frankii* Professoris in Universitate *Hallensi* apud *Magdeburgum.* Harum omnium rerum ut constaret veritas, praedictus Archiepiscopus fidem nostram & publicum instrumentum in hunc finem postulavit. Actum *Amstelodami,* praesentibus *Michaele le Blon,* & *Cornelio van Born,* ut testibus requisitis.

L. S.

Quod attestor rogatus

H. D. WILDE

Notarius Publicus.

Nos Consules & Rectores Civitatis *Amstelodamensis* notum facimus, universis & singulis quorum interest, *Henricum de Wilde,* qui praecedens instrumentum subsignavit, esse Notarium Publicum & Immatriculatum dictae civitatis, cujus Instrumenta publica pro authenticis habentur, quibusque talis adhibetur fides, qualis Instrumentis à Notario Publico confectis de jure competit. In quorum fidem praesentibus hisce nostrae solitum civitatis ad causas sigillum impressimus die 9. Novembris 1705.

H. Br. LESTEVENON
à secretis.

L. S. Civitatis
Amstelodamensis.

Ե.

Ուրագիր Թովմաս Եպիսկոպոսի ի մասին բարձրագոյն ուսումնարանի մը հաստատման [167]

SERENISSIMI, ILLUSTRISSIMI, REVERENDISSIMI, & spectabiles Domini Principes, tàm Spirituales, quàm Saeculares, Duces, Marchiones, Comites, Barones, Praesides, Vice-Domini, Urbium, Civitatum, Oppidorum, ac Communitatum Rectores, Magistratus, Consules, nec non Portuum, & Passuum quorimvis Custodes, & omnes cujuscunque Statûs, Gradûs, Ordinis, Conditionis, Dignitatis, & Praeeminentiae Domini.

---

[167] Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse No. 450 [4], fol. 11; Vannérus, ibid., pp. 313—14. *Համմ. Մարտիան*, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 145—47։

Cum sacrae litterae omnibus omninò Christifidelibus piam, & salutarem Charitatem impense commendent; aequitati consentaneum est, ut harum infrascripto exhibitori benignè, & charitativè aures praebere dignemini.

Ab Adolescentiâ meâ ad hanc usque ingravescentem aetatem in meâ Dioecesi Collegium utriusque Litteraturae Latino-Armeno idiomate stabiliendi Animus mihi fuit semper: Quâ de causa tres è meis Consanguineis juvenex ex Perso-Armeniâ in Europam adduxi; ut duo in bonis Studiis, & Moribus instruerentur; tertius verò Artem imprimendi libros disceret: Cum haudquaquam Collegium sine Copiâ librorum consistere possit. Deo dante, fortunâque duce, cum omnes tres fuerint (ad posse) in culmine perfectionis artium, quas jam diù affectaveram, profectus sum cum illis Amstelredamim, in omni industriâ famosam Civitatem, ut ibi omnia ad typum necessaria instrumenta Confici curarem, indeque cum nostrâ completâ Typographiâ, nostrisque juvenibus ad optatos Patrios lares tenderem, ad illuminandos illos Misellos Christianos, qui in taenebris, & sub tyrannico jugo jacent.

Sed quid possum, vel potui hactenus sine piis auxiliis vestris? nihil omnino: juxta illud Divini verbi; Sine me nihil potestis facere, Joh. 15. 5. Praestate nobis (enixè supplico) temporalia, ut aeterna ab aeterno bono recipiatis: omni ope, verbo, & opere Charitativo intentionem meam praeattactam promovere pro viribus non gravari cordicitus peto. Recipite me in Ecclesiâ Christi, saltem ut pedes in corpore, I. Corin. 12. 15. Vermis enim ego sum, & non homo Psal. 21. 7. De hoc salutari meo conatu praeter multorum prae-

eminentium testimonia, habeo Authentica Sacrae Caesareae Majestatis: item libellos, & Attestationes de meâ Nobili Antiquâ, imò Regiâ Prosapiá, ut illas visuris, lecturis, legique audituris patebit.

D. V.

Indignus Servus Thomas Vardapiet,
Abbas Ordinis Sancti Antonii,
Archiepiscopus Sanctae Crucis
in Gochtan, Perso-Armeniae.

Զ.

Յանձնարարական Հայոց եւ Հնդկաց պաշտպան կարդինալի [168]

ALDERANUS EPISCOPUS TUSCULANUS S.R.E. CARDINALIS CYBO ARMENORUM INDORUMQUE PROTECTOR,

Dilecto nobis in Christo F.P.N. Thomae Episcopo S. Crucis in Armenia peregrino Armeno ex urbe quo se ad limina apostolorum visitanda contulerat proficiscenti, has nostras litteras dedimus quibus illum omnibus Archiepiscopis, Episcopis ceterisque Christi fidelibus diligenter in domino commendamus, petimusque ab eis ut eum benigne excipiant, itinerum eius securitati caveant ac omnibus christiane charitatis officiis prosequantur, quod, et illorum pietate maxime dignum erit, et nobis longe gratissimum.

---

168 Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse No 450[4], fol. 8 (No IV); Vannérus, ibid., p. 309 (IV). *Համմ. Մարուխան*, Բելգիա եւ Հայերը, էջ 140—41։

Datum Romae ubi nulla est pestis aut contagiosi alicuius morbi suspicio die nona Julii 1682,

was onderteeckent A. Cardinalis Cybo protector ende besegelt met sijne voorseide eminentie segele in rooden aule daer opgedruckt.

Ը.

Յանձնարարական Բրիւքսէլի Հայրապետական Նուիրակին [169]

JULIUS PIAZZA ABBAS SANCTI GEORGII IN BELGIO AC BURGUNDIAE comitatu cum facultatibus nuncii apostolicus internuncius etc. presentibus testamur ex litteris Romae datis die 21 octobris 1681 et nobis ostensis constare Reverendum Dominum Thomam Vardabiet de Vanant esse talem qualem se nominat Episcopum monasterii Sancti Crucis in Armenia qua propter cum per varias regiones tot terrarum spatia dimensiis in hasce oras appulerit, omnes quibus hae litterae exhibebuntur animicus hortamur et rogamus ut pro eius charactere, pietate et dignitate humaniter eum ac reverenter excipiant ac prosequantur de famoso nomine ecclesiarum orientalium egregie merituri et optimum praesulem nostrumque sibi animum arctissime devineturi.

Datum Bruxellis 27 octobris 1693,

was onderteeckent J. Piazza abbas sancti Georgii, onderstondt de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini M. A. Pigliarch ende besegelt metten voorseiden segele van sijne voor-

---

[169] *Պետական Դիւանք Անվերսի (Անտվերպէն), նոյն անդ, Թիւ Ե. Վաննէրիւս, էջ* 309—10 (*ե*). *Սարուխան, նոյն անդ, էջ* 141։

seide doorluchtighste hooghweerdigheyt in rooden aule daer oppe gedruckt.

Ը, Թ, ժ եւ ԺԱ.

Նկարագրութիւն յանձնարարականաց Ը—ԺԱ. [170]

(Noch onderstondt) Tenore presentium concedimus facultatem supra nominato Reverendissimo Domino Episcopo celebrandi missam in sua lingua in hac diocesi nostra quam diu hic remanebit, datum Bruxellis die 28 octobris 1693,

was onderteeckent H. G. A. M., onderstondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi Mechliniensis,

was onderteeckent Jac. Ottaert, secretarius, op den rugge stondt: Tenore presentium concessa est facultas retro nominato Reverendissimo Domino Episcopo celebrandi missam in sua lingua in diocesi nostra Antverpiensis quam die hic remanebit, datum Antverpiae 14 novembris 1693, was onderteeckent Ferdinandus episcopus Antverpiensis, onderstondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopi Antverpiensis, was onderteeckent: M. van Marcke secretarius, nederwaerts stondt: Reverendissimus et Celsissimus Princeps ac Dominus Dominus Judocus Edmondus Episcopus Hildesheimensis Sacri Romani Imperii Princeps Dominus noster clementissimus, vigore huius Reverendissimo Domino Episcopo retro nominato

---

[170] *Պետական Դիւանք Անվերսխ, թղ. 8—9. Վաններիւս, էջ 309—10. Սարուխան, էջ 142: Ասոնք առանձին յանձնարարականք չեն, այլ յարակցեալ նախորդ վկայաթուղթին:*

facultatem impertitur missam in genuina sua lingua, in hac civitate et diocoesi, quamdiu hic commorabitur, sine ullo impedimento celebrandi. Datum Hildesii, die 5 a Junii anno 1695, was onderteeckent: Judocus Edmondus. Onder stondt: Ex speciali mandato Reverendissimi Celsissimi, onderteeckent: J. C. Roosenthal, op de ander sijde van den rugge stont: Illustrissimus ac Reverendissimus Dominis Episcopus Gandavensis concedit retroscripto Illustrissimo ac Reverendissimo Archiepiscopo Gochtanensi in Armenia maiori facultatem celebrandi missam in hac dioecesi in lingua armenica quamdiu hic morabitur. Datum Gandavi in palatio episcopali hac la augustii 1699; was onderteeckent: P. E. Episcopus Gandavensis; onder stondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Episcopi proenominati, was onderteeckent: Figers, secretarius.

ԺԲ.

Յանձնարարական եպիսկոպոսին Վիեննայի [171]

REVERENDISSIMI AC CELSISSIMI SACRI ROMANI IMPERII PRINCIPIS ac D. D. Ernesti Episcopi Viennensis ex comitibus Trautsohn in Falckenstein etc. in spiritualibus vicarius generalis et officialis nos Joannes Baptista Mayr S. S. theologiae doctor, Sacrae Cesareae Majestatis Consiliarius, Decanus Kurenbergensis Cathedralis Ecclesiae Viennensis praepositus.

---

[171] *Պետական Դիւանք Անվերսի*, թղ. 10 (թիւ Է). *Վաննեբիւս*, էջ 310 (Է). *Սարուխան*, էջ 142—143։

Universis et singulis tenore presentium notum testaumque facimus Reverendissimum Dominum Vardapiet de Wanand abbatem Sanctae Crucis et Archiepiscopum Gogtanensem in Armenia maiori hic Viennae in Austria per medium circiter annum versatum esse et de licentia nostra sacra legisse, seque in moribus statui suo condignus talem gessisse, nec in eum umquam inquisitum aut illum excommunicationis suspensionis vel alio quovis vinculo innodatum fuisse, ut proinde vitae, morumque integritatis suae erga optimo hoc testimonio perdignus sit judicatus in cuius rei fidem has ei propria, et notarii episcopalis subscriptione, et officio sigillo munitas dare voluimus ex curai episcopali Viennensi, die decimo quarto mensis augusti anno millesimo sexcentesimo nonagesimo septimo.

Was geparapheert Joannes Baptista Mair qui supra, ende was onderteeckent: Melchior Scheibelaus consistorialis et notarius Episcopalis, ende besegelt metten voorseiden biscoppelijcke segele in rooden aule daer onder oppegedruckt.

ԺԳ.

Յանձնարարական Լէոպոլդ կայսեր

Անտվերպէնի արքայական նոտար Jacques Boeye 1708 *Թուի Սեպտեմբերին երբ կը պատրաստէ վախճանեալ Թովմաս Եպիսկոպոսի կահացուցակը, կը հաստատէ թէ անոր ստացուածոց մէջ կար* 5 *Սեպտ.* 1697 *Թուականաւ «լատիներէն գրեալ յանձնարարագրի մը մագաղաթեայ բնագիրը»* («eenen originelen percquementen geschreven int' latijn recommandatie-

brieff» [172]) : Դժբախտաբար սոյն թանկարժէք նամակը կորուսեալ է եւ հակառակ Պետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսախ հետաքօտութեան՝ կարելի չեղաւ զայն գըտնել : Ապարդիւն անցան նոյնպէս պրպտումներս Վիեննայի Պալատան եւ Պետական Դիւանատան մէջ : Սարուխան կը գրէ. «Թոմաս Վիեննայում ատանում է ջերմ յանձնարարական նոյն ինքն Աւստրիոյ կայսր Լէոպոլդից, 1697 Սեպտ. 5 թուով, մադաղաթի վրայ գրուած եւ կայսերական կնիքով, որտեղ կայսրը գովում է հայ եպիսկոպոսի քրիստոնէական եռանդը [173]» : Յարմարեցուած սոյն տողերէն ընթերցողը այն սխալ տպաւորութիւնը կ'առնու թէ Սարուխան տեսած է Լէոպոլդ կայսեր յանձնարարականը. մինչդեռ յիրաւի նա տեղեկատու աղբիւր ունեցած է միայն Թոմասու թըղթոյ նոտարական նկարագրութիւնը եւ Վաննեբիւսի յօդուածը : 1906 թուին (Սարուխանից 10—11 տարի առաջ) երբ Վաննեբիւս Վանանդեցւոց նուիրեալ ուսումնասիրութիւնը կը մշակէր՝ ի ձեռին չունէր կայսերական նամակը, այլ միայն կը նշէր նոտարական վերլուծութիւնը՝ հետեւեալ տողերով. —

«5 septembre 1697, à Vienne. — L'empereur Léopold donne au défunt des lettres de recommandation.

---

[172] Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 6, եւ տես փաստաթուղթ 19ր :

[173] Սարուխան, էջ 143 :

Analyse, par le notaire Boeye, d'après l'original en latin, sur parchemin, avec le scel impérial.» [174]

ԺԹ.

Թովմաս եպիսկոպոս Բոլլանդեան Հարց մօտ

1699 *թուին Թովմա Վանանդեցի պըտնուած է Անտվերպէն եւ տեսակցելով Բոլլանդեաններու հետ՝ տեղեկութիւններ հաղորդած «10,000 խաչեցեալներ»ու առասպելական վկայաբանութեան մասին: Բիւր խաչեցելոց պատմութիւնը, որ լատինական ծադում ունի, Խաչակրաց շրջանին՝ ԺԲ—ԺԳ. դարերուն փոխանցեալ է Հայոց: Վանանդեցի վկայած է թէ «այս առասպելը դիւրդոյութիւն ունի այնտեղ (իմա Հայաստան), ուրկէ ժողովրդեան մէջ»: Աստ կը պիտառեմ Acta Sanctorumի համապատասխան հատածը* [175]:

«Haec et his absurdiora alia, cum sine scrupulo receperint Synaxariorum compilatores; non debemus existimare eos à decem millibus Crucifixorum abstinuisse, propter Actorum fabulositatem; sed ideo tantum, quia nullam ipsorum habuerunt notitiam; proinde credi debet apud Latinos nata, apud quos solos fuit cognita ejusmodi narratio qui Latini hauc seculo XII et XIII Armenis

---

[174] *Վաննեբիւս*, էջ 310:

[175] *Acta Sanctorum Iunii*, Antverpen, iv, 1707, p. 176. *Հմմտ. Սարուխան, նոյն անդ*, էջ 143 եւ 156—57:

Christianis communicaverint occasione sacrorum in Syria bellorum ad Romanae Ecclesiae unionem adjunctis, quibus omni fere litteratura destitutis, eandem nunc decantatissimam esse asseruit nobis quidam eorum Archiepiscopus anno MDCIC Antverpiam excurrens: ita nos existimare facit Clemens Galanus: qui paene ab adolescentia versatus in missione Apostolica apud Armenos, linguarumque Orientalium Turcicae, Ibericae, Colchicae, et Armenicae scientiâ imbutus, gentis Armenae historiam Ecclesiasticam, ex ejus codicibus undecumque quaesitis, multorum annorum studio conatus est excerpere» etc.

ժ·Ե·

Յումննաբարեական Մալինի արքեպիսկոպոս եւ Բելգիոյ Հիեղեցապետ Հումբերտոս Գիյոմի

HUMBERTUS GUILLIELMUS A PRECIPIANO, Dei et apostolice sedis gratia Archiepiscopus Mechliniensis, primas Belgii, ad exercitus regios delegatus apostolicus, suae majestati a consilio status etca.

Omnibus has visuris salutem in Domino. Quandoquidem pietatis et charitatis officia illis potissimum impendatur, quos posuit Spiritus Sanctus regere ecclesiam Dei, jure sane merito Reverendissimum Dominum Thomam Vardapiet de Wanand, natione armenum, ordinis Sancti Anthonii abbatis Dei Gratiae et Matris Ecclesiae Archiepiscopum Goghtanensem monasterii Sanctae Crucis in majori Armenia hygamenum sive prepositum abbatem, genere et stirpe regia oriundum et cum romana Ecclesia sedeque apostolica commu-

nionem habentem, juxta Eminentissimi Cardinalis Cardinalis Carpinii ad Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Julium Piazza Belgii internuntium litteras omnium Christi fidelium charitati enixe in Domino commendamus, ut illi ad quos forte deflectet favorem et auxilium imploraturus praedicto Reverendissimo Domino succurrere non graventur, qui vitam suam ut religio illibata inter hostes Christiani nominis persistat, vineaque dominica rite ex collatur mille mortis periculis ut per dioecesim nostram quamdiu hic haeserit, missam celebrare possit juxta ritum ecclesiae suae.

Datum Bruxellis 7a Julii 1699, was onderteeckent: H. G. Archiepiscopus Mechliniensis; onder stondt: de mandato Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Archiepiscopi praefati. Onderteeckent: J. D. van den Kerckhoven secretarius, ende besegelt met den segele van sijne voorseide doorlughtighste hooghweerdigheyt in rooden aule daer oppe gedruckt [176].

ԺԶ.

Յանձնարարական բննեդիկտեան կարգի Ընդհանուր Մեծաւորին

1702ին Պարխի մէջ Թուխմա Եպիսկոպոս իւր պրծոյ յաջողութեան համար յանձնարարական մը կը ստանայ Բենեդիկտեան կարգի Ընդհ. Մեծաւոր՝ Հայր Կղաւդիոս

[176] Պետական Դիւանք Անվերսի, թղ. 10 (թիւ 2). Սարուխան, էջ 143—44. Վաններիւս, էջ 311 (թ):

Բուսաստարդէ, լատիներէն գրեալ եւ 3 Մարտի 1702 թուականաւ[177]: *Այժմ կը մնայ մեզի վաստաթուղթիս նոտարական նկատրագրութիւնը, զոր օգտագործած է Վաններիւս*[178]: *Սարուխան կ'ըսէ. «Նրա թղթերի մէջ գտնում ենք մի ջերմ յանձնարարական 1702 Մարտ 3 թուով, Պարիսում, Բենեդիկտեան կրօնաւորական կարգի ընդհանուր մեծաւորից տրուած»*[179]: *Դժբախտաբար Վանանդեցու թղթերի մէջ չենք գտնում «ջերմ յանձնարարականը», եւ Սարուխան՝ որ իր տեղեկութիւնը քաղեալ է արքայական նոտարին նկարագրութենէն եւ կամ առաւել հաւանաբար Վաններիւսի յօդուածէն, պարզապէս երեւակայութեամբ է որ գրած է Բենեդիկտեան Ընդհանուր Մեծաւորի յանձնարարականի գոյութեան եւ ջերմութեան(!) մասին:*

ԺԷ.

Աննա Թագուհւոյն չնորհած անցագիրը

Համաճայն արքայական նոտար Jacques Boeye*ի պատրաստած կահացուցակին*[180], *8 Յունիս 1707 թուին Անգղիոյ Աննա Թագուհին «մագաղաթի վրայ լատիներէն լեզուով*

---

[177] *Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 5 (Թիւ Ը) եւ աստ փաստաթուղթ 18ր:*

[178] *Վաններիւս, էջ 311 (Թ. 10):*

[179] *Սարուխան, էջ 144 (Թ. 9):*

[180] *Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 6 (Թիւ Թ), եւ աստ փաստաթուղթ ԺԸր:*

դրեալ անցագիրը մը» չնորհած է Թովմաս եպս. Վանանդեցւոյն: Դժբախտաբար սոյն հետաքրքրական վկայաթուղթը եւս կորուսեալ է, եւ հակառակ հետազօտութեանս՝ չկարողացայ յայտնաբերել[181]*: Անուվերպէնի Պետական Դիւանատան տնօրէն Դր. Ա. Բուսս իւր 2 Ապրիլի 1966 թուակիր նամակաւ ինձ տեղեկացուց թէ «Այս վաստակաթուղթերը (իմա Լէոպոլդ Կայսեր եւ Աննա Թագուհւոյն) չեն նշեալ մեր կահպանակներուն (հին եւ նոր) մէջ, եւ չեն պահուած ընդ մաղաղաթեայ վաստակագրից, որոնք՝ ինչպէս դուք ճշդիւ կռահած էք, անջատօրէն կը պահուին»: Ըստ երեւոյթին Աւստրիոյ կայսեր եւ Անգղիոյ Թագուհւոյն յանձնարարականները վաղուց կորուսեալ են, քանի չեն յիշատակուած Անուվերպէնի Դիւանատան արձանագրութեանց մէջ. կամ առաւել հաւանականօրէն արքայական նոտարի նկարագրութենէն ետք, Յովհաննէս Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէզ իրենց հետ տարած են Թովմասու իրերը*[182]*:*

---

[181] *Վաննէրիս (էջ 310, թիւ 2) եւ Սարուխան (էջ 145, թիւ 11) եւս չեն տեսած Աննա Թագուհւոյն չնորհած անցագիրը:*

[182] *Չմմա. Սարուխան, էջ 147—48. «Ըստ ոչնմ Անվերսի Մայր Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական Տեղապահից 22 Սեպտեմբեր 1708 թուականով այսպիսի մի վկայական տուանալով՝ Յովհ. Գասպար եւ Պետրոս Ալվարէզ մեկնել են իրենց երկիրն եւ իրենց հետ անշուշտ տարել Թոմասի բոլոր իրեղէններն, որովհետեւ դրանց հետքը չէ մնացել Անվերսում»:*

ԺԸ (= ԺԸա).

Մահուան վկայագիր Թովմաս եպիսկոպոսի [183]

Vicarii generales episcopatus Antverpiensis vacantis etc. omnibus has visuris salutem in Domino: notum facimus et attestamur quod die 13 Julii anni 1708 ad urbem hanc Antverpiensem venerit illustrissimus ac reverendissimus Dominus Thomas Vardapiet Archiepiscopus Sanctae Crucis in Gochtan Abbas Sancti Ordinis Sancti Anthonii Perso-Armeniae, hic vir confectae aetatis in Armeniam iter prosequi cupiens praepeditus infirmitate eaque continuo invalescente tandem Ecclesiae Catholicae Romanae sacramentis rite munitus hic pie obdormivit in Domino, die nempe 8va Septembris eiusdem anni et quiescit in choro eccelsiae nostrae cathedralis ante summum altare in sepulchro cuius inscriptio est in verbis ut sequitur: *Monumentum Huiguini Hyberni Archiepiscopi Thuamensis* post cuius obitum ministri ejus Joannes Gaspars et Petrus Alvarez hinc in regionem suam redire meditantes humiliter nobis supplicarunt sibi concedi litteras commendatitias quorum desiderio libenter annuentes testamur dictos supplicantes a tempore quo hic degerunt, sese, ut honestos viros decet gessisse et religionis nostrae catholicae munia exercuisse proinde eosdem uti tales omnibus quorum opera ac favore indiguerint in Domino commendamus. Datum Antverpiae in vicariatu nostro die 22 Septembris 1708.

---

[183] *Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ.* 19։ *Տոյն վկայագրի նախալսգարդ մէկ ընդօրինակութիւնը հրատարակած է Սարուխան, էջ* 148—49 (*էջ* 149—50՝ *հայերէն թարգմանութիւնը*)։

De Mandato Admodum RR. ac Amplissimorum Dominorum Vicariorum Generalium praefatorum. [184]

ԺԸԲ.

կահատուցակ հոլլանդերէն լեզուաւ թուղմաս վանանդեցւոյ [185]

INVENTARIS ende Beschrijvinghe van de pampieren achtergelaeten ende bevonden in den geestelijcken kelder van het Capittel Cathedrael tot Antwerpen competerende den hooghweerdighsten heere Thomas Vardapiet, abt van d'ordre van den heyligen Anthonius ende Aertsbisschop van t'heyligh Cruys in de provincie van Gochtan in het Persiaens Armenien den welcken alhier binnen Antwerpen gearriveert is opden derthienden Julii duysent sevenhondert acht qualyck te passe wesende ende door ordre ende ten coste van het vicariaet deses vacerende Bisdoms met sijne twee knechten oft assistenten gaen logeren bij den eerweerdighen heere Nicolaus Ferlatiau pristere ende directeur van den voorseiden capittels huijs ende kelder alwaer sijne hooghweerdigheit naer dien voorsien

---

[184] *Ստորագրութեան երկու տողերը Սարուխան ընթերցեալ է այսպէս.* «Demandato adm. RR. ac Ampliss: Dnorum Vivariorum Gnolum praefotorum»(?): *Բնագրում վերջին բառը յստակօրէն կը կարդացուի* «praefatorum», *սակայն թերեւս պէտք է իմանալ իրը* «praefectorum»:

[185] *Պետական Դիւանք Անվերսի (Հաւաքածոյ Եպիսկոպոսարանի, թղթածրար թիւ* 450[4]), *թղ.* 1—7: *Կահատրոյս ամփոփումը տես ստ. Վաններիւս, էջ* 300—301 (*առանձնատիպ՝* 2—3) *եւ Սարուխան, էջ* 135—38:

geweest sijnde met de heilige sacramenten van de Heilige Apostolicque Roomsche Kercke opden 8sten September daer naer van den voorseiden jaere XVIIhonderd acht ontrent seven uren s'avonts inden Heere is comen te overlijden, ende den thienden der selver maent door het voorseid vicariaet begraeven in de hooghe Choor van de Cathedraele kercke van Onse Lieve Vrouwe alhier onder eenen sarck liggende voor den voet van den hoogen autaer waer onder noch begraeven licht eenen anderen Aertsbisschop waer van het opschrift luyt aldus

D.O.M.
MONUMENTUM. HUGUINI HIBERNI.
ARCHIEPISCOPI THUAMENSIS. OBIIT.
NONIS AUGUSTI. M.D.X.C.

de redenen waeromme den hoochweerdighsten heere overledene in desen alhier in Europa is comen gereyst, sijn geweest om op te rechten eene druckerije in de Armeniaensche taele ende letter om daer mede te trecken naer sijn vaderlant om aldaer te verlichten de elendighe christenen gelijck hij heeft uutgedruckt ende te kennen gegeven bij seker gedruckt memoriael hier achter ingebonden, daer van de uutwerckinghe compt te bleycken bij seker gedruckt memoriael hier achter ingebonden daer van de originele acte van verclaeren van Henricus de Wilde notaris binnen Amsterdam residerende in date dertigh October XVIIhonderd vijff met d'acte van legaliteyt daer onder staende alhier gesien, hier naer oock geregistreert welcke beschrijvinghe door mij ondergeschreven notaris alhier residerende wort gedaen ten versoecke van de seer eer-

weerdighe heeren vicaressengenerael des vacerende Bisdoms deser voorschreve stadt ten overstaen van den eerweerdighen heere Deodatus van der Stegen ceremoniemeester van de voorseide Cathedraele kercke alhier als daertoe bij het voorseid vicariaet gecommitteert ende is als volcht:

In den eersten bevonden eene bulle in d'Armenische taele van des voorseid hoochweerdighsten heere Aertsbisschoppelijcke consacratie door sijne Eminentie Jacobus patriarch van Groot Armenien in date 28 Meert 1660 soo Joannes Jaspers ende Peeter Aelbrechts ons verclaerden alhier in dorso gequotteert n^{0}. I^{0}.

Item eenen brieve in de voorseide taele van permissie aenden voorseiden hoochweerdighsten overleden verleent door den voorseiden patriarch Jacobus van allen de landen te mogen passeren ende repasseren met recommandatien aen alle potentaeten soo geestelijcke als weirelijcke ende meer andere gequalificeerde persoonen in date 10 Junii 1672 volgens verclaeren als vooren in dorso gequotteert n^{0}. II^{0}.

Item alnoch eene andere permissie aenden hooghweerdighsten heere overleden verleent door den voorseiden patriarch Jacobus in de voorseide taele in date 25 Octobris 1671 volgens verclaeren als vooren in dorso gequotteert n^{0}. III^{0}.

Item eene gedruckte bulle int latijn van recommandatie aen den selven overledenen verleent door sijne Eminentie den Cardinael Cybo als protector van Armeniën ende Indiën van date 9 Julii 1682 waer van hier naer copije volcht ende geregistreert in dorso gequotteert n^{0}. IIII^{0}.

Item eene certificatie van den doorluchstighsten Eerweerdighsten heere Julius Piazza abt van Sint-Joris in qualiteijt van internuntius apostolicus cum facultatibus nuncii in Nederlandt ende graeffschap van Bourgondien daer bij den selven verclaert aen hem gebleken te sijn uut brieven die hij uut Roomen hadde ontfanghen van dato 21 Octobris 1681 dat den heere overledene in desen was dusdanighen gelijck hij hem sigh noemde te sijne Bisschop van het clooster der Heyligh Cruys in Groot Armenïen sijnde deselve certificatie in Brusselen gedateert 27 October 1693 waer onder staet eene permissie van den hooghweerdighsten heere Aertsbisschop van Mechelen daer bij aen den overledenen permitteert messe te lesen in sijne taele soo lange hij in desselfs Aertsbisdoms soude blijven in date 18 October 1693 onderteeckent Jac. Ottaert secretaris ende in dorsso van de selve staen alnoch diergelijcke permissien aen den heere overledenen verleent door den hooghweerdighsten heere Ferdinandus Bisschop van Antwerpen onderteeckent Ferdinandus episcopus Antverpiensis, item door sijne hooghweerdigheyt Judocus Edmondus Episcopus Hildesheimensis Sacri Romani Imperii Princeps etca. de date 5 Junii 1695 ende van den hooghweerdighsten heere Bisschop van Gent van dato la Augustii 1699 waervan hier naer insgelijcx copije staet in dorso gequotteert n^{0}. V^{0}.

Item alnoch eenen originelen geschreven ende besegelden brieve van recommandatie aen den heere afflijvighen verleent bij sijne hooghweerdigheyt den heere Aertsbisschop van Mechelen van date 7 Julii 1699 daer bij denheere bisschop verclaert dat den heere

afflijvighen is voortsgecomen uut coninckliJcken stam ende dat hij gemeynscap was hebbende met de Heylighe Roomsche Apostolicque Kercke volgens de brieven van sijne Eminentie den heere Cardinael Carpinius aen den doorluchtighsten ende eerweerdighsten heere Julium Piazza geschreven gelijck attesteert den voorschreven heere Aertsbisschop van Mechelen waer van hier naer de copije geregistreert staet sijnde den voorseiden brieve in dorso gequotteert n^{0}. VI^{0}.

Item eene originele attestatie van den doorluchtighsten ende eerweerdighsten heere Ernestus Bisschop van Weenen etca. van date 14 Augustii 1697 aengaende des heere overledens goet comportement onderteeckent Joannes Baptista Mair ende Melchior Scheibelaus notarius episcopalis in dorso gequottert n^{0}. VII^{0}.

Item alnoch eenen originelen recommandatie brieff int'latijn aenden selven heere overledene verleent door frater Claudius Boistard humilis superior generalis congregationis sancti Mauri ordinis sanctae Benedictae tot Parijs in date 3 Meert 1702 onderteeckent Claude Boistard in dorso gequotteert n^{0}. VIII^{0}.
Item eene originele pasport int'latijn geschreven op parcquement aen den heere overledenen verleent bij Haere Majesteyt Anna Coninginne van Engelant etca. van date 8 Junii 1707 in dorso gequotteert n^{0}. IX^{0}.

Item alnoch eenen originelen percquementen geschreven int'latijn recommandatiebrieff aen den heere overledene in desen verleent bij sijne keyserlijcke majesteyt Leopoldus binnen Weenen den 5 September 1697 onderteeckent Leopoldus ende besegelt met

sijne majesteyts segele in rooden oule daer opgedruckt in dorso gequotteert n^{0}. X^{0}.

Item alnoch bevonden een coffer becleet met leir daer inne alleenelijck bevonden eene parije nieuwe gedruckte gebodene ende ongebondene boecken in de Armeniaensche taele ende letter.

Item alnoch een ander coffer daer in eenige boecken in deselve taelde ende een paer swerte cousens.

Item noch een coffer vervult met boecken van de voorseide taele ende letter.

Item alnoch een coffer daer in bevonden eenen Canon van de Heilige Misse in de voorseide taele ende eenen reyfsack daer inne eenighe vodderijen.

Item noch een leire kiste daer inne cleederen waeren die Joannes Jaspars met den heere overleden gereyst hebbende verclaerde hem te competeren.

Item noch eenen lijnwaeten draeghsack den welcken Peeter Aelbrechts des heere overledene knecht verclaerde hem te competeren als daer inne wesende sijne cleederen.

Item een teene gesloten mande daer inne bevonden eenighe slechte cuskens ende potten van geene weerde.

Item ende ten lesten verclaeren de voorseide Joannes Jaspars ende Peeter Albrechts dat den afflijvighen geene contante penninghen alhier en heeft gehadt dan alleenelijck eene borse daer in geweest hebben vijff ducaten de welcke sij hebben uutgegeven aen den heere doctor Trohy ende aen medicijnen bijden heer afflijvighen gebruijckt ende aen schipvracht etc.

Aldus beschreven ende geinventariseert bij mij Jacques Boeye Conincklijcken notaris

van den getalle ende secretarye der stadt Antwerpen ten overstaen van den voorseiden eerweerdighen heere Deodatus van der Stegen prister ende ceremoniemeester van de Cathedraele kercke alhier als daer toe van wegens het vicariaet gecommitteert in Antwerpen op den thienden September 1708 in den gestelijcken keldere van het Capittel Cathedrael deser stadt ter presentie ende bijwesen van den eerweerdighen heere Nicolaus Ferlatiau pristere alhier, Joannes Gaspars ende Peeter Aelbrechts als getuygen; was ondertaeckent Deodatus van der Stegen presbiter ceremoniarius ut supra, Nicolaus Ferlatiau met het hantteecken in sijnen Armeniaenschen naem van Joannes Jaspars assistent ende met het hantteecken in gelijck Armeniaensch van Pedro Aelbers ende J. Boeye notaris royal.

t'accordeert met sijn origineel
quod attestor
(s.) J. Boeye, Notaris Royal, 1708.

ԺԹ.

Ճակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1655—1680) *յանձնարարագիրը՝ չնորհալ Թովմաս Վանանդեցոյ, Դաղթան Ս. Խաչ վանուց նորոգութեան վերաբերող նուիրահաւաքութեան յաջողութեան համար* [185]:

---

[185] *Պետական Դիւանք Անվերսի, թղ.* 14 (*ընդօրինակութիւն*). *Համմ. Սարուխան, էջ* 138—39 (*մասնակի հրատարակութիւն*): *Վաններիւս Ջուղայեցւոյ կոնդակի մասին կը գրէ.* «Copie, en caractères arméniens, d'une copie faite d'après la bulle originale en langue arménienne, par Jean Gaspars et Pedro Aelbes, serviteur et assistant

«Ցիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ Կաթուղիկոս[187] Ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վաղարշապատու քրիստոսահիմն[188] եւ լուսանկար[189] սրբոյ Աթոռոյն[190] Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ[191] դիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, չնորհք[192] առաքելական եւ աստուածային (բազմա)պատիկ օրհնութիւն ի վերայ[193] ընդհանուր ամենայն հայկական ցեղիս աստուածասէր եւ բարեպաշտ՝ հանճարաշատ[194] վաճառականաց, եկաց եւ բնակաց, մեծամեծաց[195] եւ փոքունց, առհասարակ ամենեցունց չնորհք[196] ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի տեառնէ ամենակալէ Ցիսուսէ Քրիստոսէ եւ (ի) սրբոյ Հոգւոյն կե-

---

du défunt, à Anvers, le 15 septembre 1708, en présence du notaire J. Boeye. Cette copie de copie semble avoir été faite par le notaire lui-même, qui aurait donc cherché à reproduire le plus exactement possible les caractères de la copie.» (p. 308).

187 Բնագրում «կաթղակոս»:

188 Բն. «քիս·այհին»:

189 Սարուխան (էջ 138)՝ «լուսակառոյց»:

190 Բն. «աթոռույ». Սարուխան (էջ 138)՝ «աթոռոյ»:

191 Բն. «յասուս»:

192 Բն. «չնորհոք»:

193 Բն. «վերոյ»:

194 Բն. «հանճարայչայ». Սարուխան (էջ 138)՝ «հանճարաչահ»:

195 Բն. «մեծայմեծաց». Սարուխան (էջ 138)՝ «մեծաց»:

196 Բն. «չնորհոք»:

նարարէ եւ յառաւածաւալ[197] պարզեւատուէ եւ չնորհատու բարերարէ եւ ամենազօր մարդասիրէ. ամէն:

Օրհնութիւն Հօր, պահպանութիւն Որդւոյ (եւ) նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր եւ օր ըստ օրէ[198] լցուսցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ արդասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ(ին) տնդեալ ի ընաց Հոգւոյն վտակաց. կալ ընալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարգեւալից[199] ամօք եւ յամերամ ժամանակօք անփորձ եւ անսասան կեցօք մինչեւ ի խորի(ն) ծերութիւն. ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծաներուք վերոյգրեալ ամենայն աստուածասէր վաճառականք եւ պարոն տօլվաթաւորք զի յերկրին Գողթնեաց վանք մի կայր սուրբ Խաչ անուն, որոյ եկեղեցին եւ ամենայն չինութիւնք ի վաղուց յետէ աւերեալ եւ խանգարեալ կայր եւ եղեալ անբնակ ի քահանայից եւ եկեղեցականաց մխաբանից եւ բնաւին ի քրիստոնէից. որոց փոխանակ այլազգիք տիրէին եւ յահէ այլազգեաց ոչ ոք չկարէր ի քրիստոնէից մօտաւորիլ կամ մերձենալ անդ: Բայց հոգեւոր որդին[200] մեր Թոմաս վարդապետ ձեռնարկեալ մեծաւ ջանիւք եւ աշխատու-

---

197 Բն. «յառաւտայծավալ»:

198 Բն. «որ ըստ որէ»:

199 Բն. «պարգեայց»:

200 Բն. «որդիք»:

թեամբ եւ բաղում ծախիւք նորոգեալ պայծառացոյց զեկեղեցին եւ զվանքն: Իսկ այժմ անկեալ կայ ի ներքոյ բաղում պարտուց վասն [1] չինուԹեան կոչմանէ. վասն որոյ[201] տուաք զայս նամակն աւրհնուԹեան չըջիլ ի դրունս քրիստոսասէր վաճառականացդ եւ պարոն տօլվաթաւորացդ՝ խնդրել ողորմուԹիւն զի եւ դուք վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ յուսոյ արքայուԹեան՝ ամենայն ոք ըստ իւրաքանչիւր կարեաց զմիմեանս յորդորելով եւ միմեանց բարեաց պատճառ լինելով յօժարամիտ կամօք եւ յորդառատ[202] սրտիւ ողորմուԹիւն արարէք դմա. որպէսզի տարեալ տուրբ եկեղեցուն վճարեսցէ եւ ազատեսցէ ի ձեռաց պարտատիրաց. յորմէ ձեզ մասն եւ բաժին եղիցի. եւ քան(զի) պաշտօն եւ պատարագ, սաղմոսերգուԹիւն եւ աղօԹք որ անդ կատարի(ն)՝ ձեզ եւ ննջեցելոց ձերոց մասն եւ բաժին եղիցի եւ փոխանակ տրոց եւ ողորմուԹեանց ձերոց՝ միոյն հաղարապատիկ եւ բիւրապատիկ վարձս հատուսցէ ձեզ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, ասա եւ ի հանդերձեալն. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Գրեցաւ ի թուին ՌՃԺ (= 1661), Մարտի ամսոյ ԻԸ. յաւուր հինգչաբաԹոջ, ի դրան տուրբ էջմիածնայ»:

---

[201] Բն. «որոյ վասն»:

[202] Բն. «յորդարատ սրտիվ». Մարուխան (էջ 139)՝ «յոյժարար սրտով»:

կը հետեւի նոտարին հոլլանդերէն բացատրութիւնը, ըստ որում Յակոբ կաթողիկոսի նամակը կը վերաբերի Թովմաս Վանանդեցոյ արքեպիսկոպոսական ձեռնադրութեան(?):

De ondergeschreven als knecht ende assistent respective van den hoochweerdighen ende doorluchtichsten heere Thomas Wardapiet abt van d'Ordre van Sint-Anthonius ende Aertsbisschop vant Heilig Cruys in Gochtan in het Persiaens Armenien, verclaeren dat sijn de bovenstaende copije hebben geschreven vuijt sijn origineel ende dese copije daermede waerachtichlijck is accorderende. In teecken der waerheijt hebben dese onderteeckent in Antwerpen desen 15en September 1708, was onderteeckent in Armeniaensche letteren Joannes Gaspars ende Pedro Aelbes, mij present.

J. Boeye, 1708.

ԻՆ.

Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի յանձնարարականը՝ ընծայեալ Թովմաս Վանանդեցւոյ, Ս. Խաչ վանուց վերաբերող նուիրահաւաքութեան (ի Սպմասա եւ Խոյ) յաջողութեան համար[203]:

---

[203] Պետական Դիւանք Անվերնախ, թղ. 15 (ընդօրինակութիւն). Հմմտ. Սարուխան (էջ 139—40), որ կարճ համառօտութիւն մը կ'ընծայէ. իսկ Վաններիուս կը գրէ. «Le dit patriarche Jacques permet au même Thomas de passer et repasser par tous les pays, en le recommandant à tous les potentats, spirituels et temporels, et aux autres personnes qualifiées» (p. 308).

«Ցիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Ցակոբ կաթուղիկոս[204] Եկեղեցւոյ Ընդհանուր Հայկական տոհմի վիճակեալ սրբոց առաքելոցն Բարթուղիմէոսի եւ Թադէոսի, տեղապահ եւ յաջորդ սրբոյն Գրիգոր(ի) հօրն մերոյ Լուսաւորչին եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսածաւալ եւ երկնէջ սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ պիրս այս աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. չնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմաբաշխ աւրհնութիւնն եւ առատածաւալ զթութիւնն եւ ողորմութիւնն ի վերայ տիրապահ եւ քրիստոսախնամ աւրհնեալ երկրին[205] Սալմաստու եւ Խոյայ զեղօրէից եղեալ քահանայից, երեսփոխանաց, տօլմաճիաւորաց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդական դասուց՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասար(դաց) եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի ի Քրիստոս հաւատացելոց. ամէն[206]:

---

204 Բն. «կաթղակս»:

205 Բն. «երկիր»:

206 Չմմտ. Ցակոբ Ջուղայեցւոյ կոտակի նախամուտքին հետ. «(Ցիսուսի) Քրիստոսի նուաստ Ծառայ Ցակոբ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ փոխանորդ սուրբ առաքելոյն Բարթուղիմէոսի եւ Թադէոսի, եւ աթոռակալ սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչի, եւ վերադիտող Վաղարշապատու աստուածաշէն սուրբ տեղւոյն իջման Բանին Աստուծոյ, եւ խնամիչ սուրբ Աթոռոյն ատտապետալ աղջիս, յորմէ հասցէ պիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. չնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն ի վերայ բոլոր եւ առատապետալ աղջիս, որ

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ առատաձիր պարգեւատուէ. ամէն: Այլեւ օրհնեսցէ զձեզ տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով. տամբք եւ տեղօք եւ զարմօք եւ զաւակօք, որդւովք եւ դստերօք, սիրելեօք եւ բարեկամօք, ընչիւք[207] եւ ապրանօք, վաւրօք եւ վաստակօք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամէն դոյականօք զարդարեսցէ զձեզ. ամէն: Արեգակն արդիւնարար ծագեսցէ առ ձեզ եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր եւ յամենայն առաւօտու նոր աւրհնութիւն տացի ձեզ եւ յամենայն երեկոյին պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի ի վերայ ձեր[208] եւ ի վերայ հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ եւ առատաձաւալ աւրհնութեանն ծաններուք Քրիստոսի (ա)րեամբ գնեալ ժողովուրդ, պի ահա Թուման վարդապետդ որ եկն առ ձեզ, որ է դա յերկրէն Գողթնեաց. սուրբ խաչ վանք մի կայ ի նա ...[209] առան(ց) թեմի եւ վիճակի՝ քանի մի միաբանք ունի. թէ քահանայք եւ թէ սարկաւագունք աշակերտօք

մեղաց հողմով ցիր եւ ցան եղեալ են ընդ ոլորա(ս) տիեզերաց» (հրատ. Դր. Լեւոն Խաչիկեան, Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1966, թիւ 4, էջ 178):

207 Բն. «ընչիւք»:

208 Բն. «ձեզ»:

209 Բն. «կու բնակէ»(?):

հանդերձ՝ յաղագս ժամի եւ սաղմոսերգութեան պաշտման եւ պատարագի կան ի նա բնակեալ: Ասպա հացի կողմանէ կարի պակասութիւն ունի. եկն դիմեաց առ մեզ եւ մեք տեսանելով զպակասութիւն դորին՝ չնորհեցաք զայս նամակ աւրհնութեանս ի վասն քրիստոսասէր ժողովրդեանդ, ուր որ հանդիպի՝ առնիջիք զմա լի եւ արդիւնաւոր ողորմութիւն, սէր եւ ընդունելութիւն անտըրտունջ երեսօք եւ պայծառադոյն դիմօք եւ զի տարեալ զպակասութիւն վանիցն եւ զկարիքն մխարանիցն[210] լցուսցէ: Տէրն Քրիստոս եւ փրկեսցէ զձեզ յամենայն փորձանքէ հոգւոյ եւ մարմնոյ. միոյն հազարատապատիկ եւ բիւրապատիկ վարձօք (հաստուսցէ) ասա[211] եւ ի հանդերձելումն ի կեանսն յաւիտենա(կանս) հանդերձ ննջեցեալքն ձերովք. ամէն:

Գրեցաւ ՌՃԻԱ. (= 1672) թուոջ Հոկտեմբերի քս.»[212]:

Նամակիս կը հետեւի հոլլանդերէն բացատրական մը. —

De ondergeschreven als knecht ende assistent respective van den hoochweerdich-

---

210 Բն. «միարանացն»:

211 Բն. «մարմնով»:

212 Բնագրում կը կարդանք. «Գրեցաւ ՌՃԻԱ (= 1672) թուոջ Հոկտեմբերի քս.». Սարուխան (էջ 140) կ'ըսէ. «Գրեցաւ ՌՃԻԱ. Հոկտեմբեր քսանհինգ» = 1672 (!). Վաններիս (էջ 308—309) երկրորդ եւ երրորդ կոնդակներու ամսաթուերը իրար հետ չփոթելով կը գրէ՝ «10 Յունիսի 1672»:

sten ende doorluchtichsten heere Thomas Vardapiet abt van d'Ordre van Sint-Anthonius ende Aertsbisschop vant Heilig Cruys in Gochtan in het Persiaens Armenien, verclaeren dat sijn de bovenstaende copije hebben geschreven uit sijn origineel, ende dese copije daermede waerachtichlijck is accorderende. In teecken der waerheyt hebben dese onderteeckent in Antwerpen desen 15en September 1708, was onderteeckent als de voorstaende acte.

ԻԱ.

Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի յանձնարարականը՝ չնորհեալ Թովմաս Վանանդեցւոյ, Ս. Խաչ վանուց վերանորոգութեան վերաբերող նուիրահաւաքութեան յաջողութեան համար[213]: *Այս նամակը բացայայտօրէն համադրութիւնն է նախորդ երկու կոնդակներու, եւ հետեւարար կրնայ Թովմասու կողմանէ հնարուած ըլլալ: Նամակիս վաւերականութեան մասին կասկած կը յարուցանեն նաեւ հետեւեալ երկու կէտերը. 1. Յակոբ Ջուղայեցի 1672 թուին արդէն յանձնարարական մը չնորհեալ էր վանանդեցւոյն. հետեւապէս յաջորդ տարին նոր կոնդակ մը անհրաժեշտ պիտի չըլլար: 2. 1661 թուի նամակին մէջ Յակոբ կաթողիկոս կ'ըսէ թէ վանանդեցի «մնծաւ ջա-*

---

[213] *Պետական Դիւանք Անվերսի, Թղ. 16 (ընդօրինակութիւն). Համմտ. Սարուխան (էջ 140), որ կարճ ամփոփում մը կը ներկայացնէ. իսկ Վաննեբրիս կը գրէ.* «25 octobre 1671 (= 10 juin 1673). — Le même patriarche Jacques accorde au même une autre permission. 1. Copie de copie, en caractères arméniens, faite dans les mêmes conditions que les deux précédentes. 2. Analyse, par le notaire (p. 309).

նիւք եւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք նորոգեալ պայծառացոյց զնկեղեցին եւ զվանքն». 1672ին կը գրէ Ս. Խաչ վանուց մէջ կազմակերպեալ միաբանութիւն մը կայ, որ «հացի կողմանէ կարի պակասութիւն ունի». իսկ տարի մը ետք յանկարծօրէն կը յայտնէ թէ Թովմաս «կամի զսուրբ Խաչ եկեղեցին հիմնարկանել եւ շինել»: Այս հակասական պարագաները մեզ իրաւունք կու տան կասկածելու կոնդակիս անկեղծութեան վրայ:

«Ցիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Ցակոբ Կաթուղիկոս[214] Ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ քրիստոսանկար երկնահանդէտ եւ սրովբէական (= սրովբէապաւիթ?)[215] սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւգնութեան եւ նամակ պահպանութեան. չնորհք առ առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամութիւնն ի վերայ աստուածախնամ երկուց սրբոց աթոռոց Թադէոսի եւ Բարթուղիմէոսի[216] սրբոց առաքելոցն վասն[217] թեմի եւ վիճակի առաջնորդաց, որդւոց մեր սիրելեաց եւ համօրէն քահանայից եւ

---

214 Բն. «կաթղակոս»:

215 Բն. «որովբէամեմ»:

216 Բն. «Թաթէոսի եւ Բադուղիմէոսի»:

217 Բն. եւ Սարուխան (էջ 140)՝ «վանի թեմի». համմտ. «իսկ այժմ անկեալ կայ ի ներքոյ բազում պարտուց վանի չինութեան կողմանէ, որոյ վասն տուաք զայս նամակն» (փաստաթուղթ ԺԹ). «տեսանելով զպակասութիւն դորին չնորհեցաք զայս նամակ աւգնութեանս ի վս. քրիստոսասէր ժողովրդեանդ» (փաստաթուղթ Ի):

տօլվաթաւորաց, նաեւ առհասարակ ժողովըրդեան[218]՝ *արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Տէր մեր, չնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ՝ առատածաւալ պարգեւատուէ. ամէն:*

Աւրհնութիւն Հօր եւ պահպանութիւն Որդւոյ եւ նախախնամութիւն ամենակալի սրբոյ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ արգասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախ(տի) տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ եւ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարգեւալից[219] *ամօք եւ յամերամ ժամանակօք ընդ ձեզ երկայն աւուրս եւ մինչեւ ի խորին ծերութիւնն. ամէն: Այլեւ օրհնեսցէ զձեզ Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով. տամբք եւ տեղօք; զարմօք եւ զաւակօք, սիրելեօք եւ բարեկամօք, ընչիւք եւ ստացուածովք, վարօք եւ վաստակօք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամենայն դոյականօք եւ մարմնա-*

---

[218] Բն. «ժողովվրդեան». Սարուխան (էջ 140)՝ այս նախադասութիւնը ընթերցեալ է իբր «վանի թեմի եւ վիճակի առաջնորդաց, որդւոց մեր սիրելեաց եւ համօրէն քահանայից, նաեւ ժողովրդեան»:

[219] Բն. «պարգայց»:

կանօք. ամէն: Աբեղակն արդիւնար(ար) ծագեսցէ առ ձեզ[220] *եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր եւ (յ)ամենայն առաւօտու նոր օրհնութիւն տացի ձեզ եւ (յ)ամենայն երեկոյի պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի: Եւ ընդ սիրոյ օրհնութեանս ծաններուք սիրելի(ք) մեր ի Տէր զի սիրելի որդին մեր*[221] *Թումա վարդապետդ կամի զսուրբ խաչ եկեղեցին հիմնարկանել եւ չինել՝ որ է ի գաւառին Գողթնեաց եւ է վանքն այս առանց թեմի եւ վիճակի եւ ...*[222] *ի վերայ չինութեան եկեղեցուն, յորժամ եկեսցէ առ ձեզ՝ սիրով ընկալջիք զդա իբրեւ զորդի մեր սիրելի եւ օգնութիւն արարէք զմա սիրով եւ յօժարութեամբ, ցորենով եւ այլ ինչ նիւթով եւ ողորմութեամբ, զի թերեւս օգնականութեամբ սիրելեացդ ի կատար հասուցանիցէ զեկեղեցին, եւ դուք փոխարէն մեծամեծ պարգեւաց եւ ողորմութեան արժանասջիք ի տեառնէ Աստուծոյ մերոյ աստ եւ ի հանդերձելումն. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն ք(ո), եկեսցէ:*

Գրեցաւ թուին[223] **ՌՃԻԲ (= 1673) Ցու-**

---

220 Բն. «ծագեսցէ ըղձեզ ի վերայ ձեր». սրբագրեցինք նախորդ կոնդակի հետեւողութեամբ:

221 Բն. «որ ի վերայ ձեր այդ ի». ընդօրինակութեանց հետեւանքով՝ պրուքիւնս տեղ-տեղ խանգարեալ է:

222 Բն. «որքան է»:

223 Սարուխան (էջ 140)՝ «Թուղթս»:

նիս ամսոյ ժ (10), ի յանապատս մեծ Ստաթէէ[224]»:

Նամակիս կը հետեւի հոլլանդերէն բացատրական մը. —

De ondergeschreven als knecht ende assistent respective van den hoochweerdichsten ende doorluchtichsten heere Thomas Vardapiet abt van d'Ordre van Sint-Anthonius ende Aertsbisschop vant Heilig Cruijs in Gochtan in het Persiaens Armenien, verclaeren dat sijn de bovenstaende copije hebben geschreven uit sijn origineel, ende dese copije daermede waerachtichlijck is accorderende. In teecken der waerheijt hebben dese onderteeckent in Antwerpen desen 15en September 1708, was onderteeckent in Armeniaensche letteren Joannes Jaspars ende Pedro Aelbes, ende J. Boeye als present.

---

[224] Բն. «*ի յանապատս մեծստաթէէի*», զոր կարելի է կարդալ «*ի յանապատս մեծ Ստաթէէի*» (*Սարուխան*, էջ 140) կամ «*ի յանապատս մեծս Տաթէէի*» (*անապատ Եւստաթէէի կամ Տաթէէի = Տաթեւի վանքը*): Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կը դրէ. «*Ոչ չատ հեռի տեղեաւ եւ անուամբ՝ եւ չատ աւելի հռչակաւոր է՝ Եւստաթէոս կամ Ստաթէոս, նոյն Թադէոսի վարժարանէն, եւ քարոզելով նահատակուած ի Մեծ Սիւնիս, եւ անոր անուամբ կանգնուած հռչակաւոր Տաթեւոյ վանքն, որ յետոյ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսական կամ մետրապօլտական բարձրակարգ աթոռն եղաւ, եւ մինչեւ հիմա ծանօթ եւ չէն է. եւ որոյ վրայ չատ երկար գրէ Օրպէլեան Ստեփանոս մետրապօլիտն պատմիչ» եւն.* (Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց, Վենետիկ, *Բ. տիպ*, 1920, էջ 28). *տես նաեւ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան*, Ազգապատում, *Ա.*, էջ 38. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երեւան, *Բ*, 1944, էջ 151:

Թովմաս Վանանդեցւոյ յԱնվերս պահուող թղթածրարը կը փակուի հետեւեալ արձանագրութեամբ, ըստ որում Անվերսի եկեղեցին հոգացած է հանդուցեալ եպիսկոպոսի թղթոց եւ իրաց ցուցակագրութեան ծախսը:

De seer eerwaarde heeren van vicariaet des vacerende Bisdoms van Antwerpen debent aen den notaris Boeye.

Den 10en September 1708 door ordre van den Eerwarden Heere Canonick Hijbens als secretaris van tselve vicariaet in den kelder vant Capittel Cathedrael geinventariseert de brieven ende effecten van den hoochweerdigen heere Aertsbisschop van Armenien in den selven kelder overleden wel groot 26 folia gros compt daervoor à 14 stuivers per folia met copije segel ende vacatien ent oversien van de brieven tsamen ten minsten achthien gulden compt . . .

* * *

Ուսումնասիրութեանս որպէս վերջերս՝ ընթերցողաց կը ներկայացնեմ Թովմասու ողբալից տաղը[225]:

Թարշամեցայ տապով հողմոց կենցաղական

Թարշամեցայ տապով հողմոց կենցաղական.
եւ մանրեցայ սաստիկ ժանեօք դազանական:

---

[225] Աստուածաշունչ նոր կտակարան, *Ամստերդամ*, 1698(—1670), *հրտ. Վանանդեցւոց*, էջ 6—7:

Օթեւան կազմեցայ անմահի բընութեան.
յանկողնի յամելով միշտ գտայ անարժան:

Մերկացայ յոսոխէն հընոյ անխնամական.
զԱմարացին ոչ կարացի ունիլ դէմ յանդիման:

Աղ կոչեաց զիս Տէրըն իմ անհաղորդական.
բայց ես յաղբիս թաւալեալ կամ կոխան մարդկան:

Սիրով զգալեաց պատաղեալ յայգ առաւոտեան.
մատնեցայ չարաչար ախտից ցնդիչեր լուծման:

Վարսաւոր տունկըս Սիոնի անպըտղական.
տապարահատ լուցկի հրոյն անվախճանական:

Աւաղ աւուրցըս դիւրածախ իբր երազական.
զորս կորուսի եղկելիս անարդիւնական:

Նաւաբեկ եղեալ ծովածուփ եւ անդընդական.
ոչ ունելով զոք ուղղիչ ղեկին ամրութեան:

Ամեհի ալեացըն մըրրիկ ընդ սաստիկ յուզման
փշրեաց ըզնաւ ողբալւոյս ըզհոգւոյս կայան:

Նըշոյլ չնորհաց ծաւալեա ծառոյս գօսական.
ղի ծաղկեցեալ հատուցիցէ ըղպարտիս յանցման:

Դիմաւ տենչալեաւ կարկառեա զձեռն կեցուցեան.
զոնէ հանդեայց ի տապոյ աստի այրեցման:

Աչխար եւ կոծ ինձ կարդացէք մեծակական.
ղի մերժեցայ յանճառ փառացն անեղական:

Ցանցապատ անձն զերծո, կաթուած ցխուռեան.
ըստգմալէր հոգիս սրբեա ձեռօք աստուածեան:

Իմաստուքիւն Հօր՝ ունօղ բարեաց անեզրականն.
ախտացելոյ քոյ ոչխարիս չնորհեա դարմանն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՁԵՌԱԳԻՐ ԵՒ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹՔ

Եւրոկիայի Գարբիէլ, Օրագրութիւն, *Ազգ. Մատենադարան Աւստրիոյ՝ Հայ. Ձեռագիր թ.* 21. Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Arm. 21.

Նուբիչանեան Թովմաս, *Reverendissimi in Christo Patris Thomae Archiepiscopi Sanctae Crucis ... Brevis Narratio* (documents Nos. 1—4), Oxford, 1707, Bodleian Library V. I. I. JUR./16.

Կահաղիր եւ վաստաթուղթք — Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Évêché, liasse No. 450[1].

ԱՂԲԻԻՐՔ ԵՒ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ

Աբրահամեան Աշոտ Գ., Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, *Երեւան*, *Ա*, 1964։

Ալիշան Ղեւոնդ վրդ., Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց, *Բ. տիպ*, *Վենետիկ*, 1920։

— Սիսական, *Վենետիկ*, 1893։

Ակն հոգեկան, *հրատ. Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցի*, *Մարսիլիա*, 1683։

Ալպոյաճեան Արշակ, Պատմութիւն հայ դպրոցի, *Ա*, *Գահիրէ*, 1946։

Արիստոտէլ, Ցաղագս առաքինութեանց եւ չարութեանց, *Վանանդեցւոց հրատարակած* Ցոգնադիւմի աստուածաբանական ...սահմանիք *դրոց վերջաւորութեան*, *էջ* 45—58։

Բարսեղեան Ա., Հայ գիրքը եւ տպագրութիւնը, *Երեւան*, 1963։

Բոնա Յովհաննէս, Ձեռքածութիւն յերկինս, *տպ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1705։

Զարբհանալեան Գ. Վրդ., Հայկական մատենագիտութիւն, *Վենետիկ*, 1883։

— Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութենէն մինչեւ առ մեզ, *Վենետիկ*, 1895։

Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, *Կ. Պոլիս*, 1912։

Ժամագիրք. կարգաւորութի. հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց, *տպագ. Մատթէոս Յովհաննիսեան, Ամստերդամ*, 1686։

Ժամագիրք. ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց, *տպագ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ*, 1705։

Ժամագիրք. կարճառօտ ժամագիրք, *տպագ. Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ*, 1717։

Լեւոնեան Գարեգին, Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, *Երեւան*, 1946։

Լէօ (Ա. Բարախանեան), Հայկական տպագրութիւն, *Ա (Բ. հրտ.)*, *Թիֆլիս*, 1904։

— Հայոց պատմութիւն, *Գ*, *Երեւան*, 1946։

Խորէնացի Մովսէս, Ազգաբանութիւն տոհմին յարեթեան, *հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ*, 1695։

Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), *խմբագրեալ հրտ. Երեւանի Ա. Մեսրոպեանի անուամբ Հանրային Գրադարանի, Երեւան*, 1963։

Ղազիկեան Արսէն Վրդ., Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, *Ա—Բ*, *Վենետիկ*, 1909—1912։

Յակոբեան Վազգէն Ա., Մանր ժամանակագրութիւններ ԺԶ—ԺԸ. դդ., *Երեւան*, *Բ*, 1956։

Յոգնադիմի աստուածաբանական, բարոյական եւ հաղաբական իրողութեանց սահմանք, *հրտ. Վանանդեցւոց, Ամստերդամ*, 1704։

Յովհաննիսեան Մատթէոս եւ Նուրիջանեան Ղուկաս, Բնաբանութիւն իմաստասիրական. *տես Նուրիջանեան Ղուկաս*։

Յովհաննեան Ղեւոնդ վրդ., Պատմութիւն հաղաբաականութեան եւրոպական տէրութեանց ընդհանրապէս, *Վիեննա*, Բ, 1856:

Նոր կտակարան, Աստուածաշունչ Նոր կտակարան, *տպդ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1698(—1670):

Նուրիջանեան Ղուկաս դպիր Վանանդեցի, Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցիկ մերոյ նորածնի, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1696:

— Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ Տարերաբանութիւն, *երկասիրութիւն Ղուկասու եւ Մատթէոս Յովհաննիսեանի*, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1702:

— Գանձ չափոյ, կշռոյ, թըւոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1699:

— Դուռն իմաստութեան (= Ոսկեայ դուռն դպրատան), *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1699:

— Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հոմայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1698:

— Համբոյր սրբութեան, *Ամստերդամ*, 1704:

— Հայելի Աստուածաշունչ Հին կտակարանին, *տպդ. Ղուկասու*, *Ամստերդամ*, 1713:

— Պաշտօն աստուածային, անսպատում փրկական եւ ահաւոր խորհրդոյ սուրբ Պատարագին, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1704:

— Պատկերասէր պատկերատեաց, *Ամստերդամ*, 1716:

Շարակնոց. Երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք, *հրտ. Մատթէոս Վանանդեցի Յովհաննիսեանի*, *Ամստերդամ*, 1685:

Շարակնոց. Երաժշտական երգեցմունք հոգեւորականք կամ Աստուածաշունչ երգարան, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1702—1703:

Շարակնոց· տպգ· Պէյօղլուի կաթողիկէ դպրոցատան, «Ամստերդամ» (= Կ· Պոլիս), 1712 եւ 1718։

Շրէօդեր Յովհ· Յովակիմ, Արամեաց լեզուին գանձ (հայ· եւ լատ·), Ամստերդամ, 1711· (տես Schröder Joh. Joachim)։

Շրումպֆ Ա· եւ Զարբհանալեան Գ·, Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս, ԺԴ—ԺԹ· դար, Վիեննա, 1895։

Զամչեան Միքայէլ վրդ·, Պատմութիւն Հայոց, Վիեննա, Գ, 1786։

Պարզաւօմար ի վերայ Ազարիայի ամսոցն կարգեալ, տպագ· Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1714։

Պարտէզ հոգեւոր, հրատ· Մատթէոս Յովհաննէսեան, Մարսիլիա, 1683։

Ջուղայեցի Խաչատուր արդ·, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905։

Ջուղայեցի Յովհաննէս վրդ·, Համառօտ բերականութիւն եւ Տրամաբանութիւն, հրատ· Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1711։

Ռօշքա Ստեփանոս, ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանիք եկեղեցականիք, հրատ· Հ· Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1964։

Սաղմոսագիրք· Գիրք Սաղմոսաց, տպագ· Ղուկաս Նուրիջանեան, Ամստերդամ, 1713 եւ 1714(—1715)։

Սարուխան Առաքել, Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա, 1937։

— Հոլլանդան եւ Հայերը ԺՋ—ԺԹ· դարերում, Վիեննա, 1926։

Ստեփանեան Հ· Ս·, Հայ գարտեզագրական հրատարակութիւնները 260 տարում (1695—1955), Երեւան, 1957։

Տաշեան Յակովբոս վրդ., Ցուցակ ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, *Վիեննա*, 1891։

Քեմփացի Թոմա, Գիրք Թոմայի Քեմփացւոյ. Յաղագս հետամտութեանն Քրիստոսի, *հրտ. Վանանդեցւոց*, *Ամստերդամ*, 1696։

Օրմանեան Մաղաքիա արքեպս., Ազգապատում, *Ա, կ. Պոլիս*, 1912։

Acta Sanctorum Iunii, Antwerpen, iv, 1707.

Biblia Sacra, Antwerpen, 1646—1657.

Chorenensis Mosis, *Historiae Armeniacae*, libri iii, Whistoni Filii, London, 1736.

Hart A. Tindal, *The life and times of John Sharp, Archbishop of York*, London, 1949.

Macray W. D., *Annals of the Bodleian Library* (second edition), Oxford, 1890.

Schröder Joh. Joachim, *Thesaurus Linguae Armeniacae*, Amsterdam, 1711.

Sharp Thomas, *The life of John Sharp, Lord Archbishop of York*, London, 1825.

Stoye John, *The siege of Vienna*, London, 1964.

ԲԱՌԳԻՐՔ

Աճառեան Հրաչեայ, Հայերէն արմատական բառարան, *Երեւան*, *Բ*, 1928։

— Հայոց անձնանունների բառարան, *Երեւան*, *Բ*, 1944, *Գ*, 1946։

Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, *Վենետիկ*, *Ա. հրտ.* 1846, *Բ. հրտ.* 1865։

Բիւզանդացի Նորայր Ն., Բառգիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, *Կ. Պոլիս*, 1884։

Մալխասեանց Ստեփան, Հայերէն բացատրական բառարան, *Երեւան*, *Ա*, 1944։

Մեղրեցի Երեմիա վրդ., Բառգիրք Հայոց, *Կ. Պոլիս*, 1728։

Մխիթար Սեբաստացի եւ իր դարը, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, *Վենետիկ*, Ա, 1749։

Ollard S. L. (assisted by G. Crosse), *Dictionary of English church history* (2nd edition), London, 1919.

Wollmer H., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, xxx. Band, 1936.

Wurzbach Alfred von, *Niederländisches Künstler-Lexikon* (2. Abdruck, Amsterdam, 1963).

ԱԶԴԱՐԱՐՔ ԵՒ ՀԱՆԴԷՍՔ

Երեկոյեան Երեւան, 22 *Սեպտ.* 1965։

Էջմիածին, *թ.* 5, 1963։

Հանդէս Ամսօրեայ, *թ.* 9, 1897, *թ.* 1—3, 1965։

Մխիթար Տօնագիրք, *Վիեննա*, 1949։

Յուշարձան, *Վիեննա*, 1911։

Պատմա-բանասիրական Հանդէս, *թ.* 4, 1966։

Սիոն, *թ.* 2—3, 1966։

Սովետական Հայաստան (*օրաթերթ*), 23 *Սեպտեմբերի* 1965։

Տեղեկագիր, *թ.* 2, 1963, *թ.* 1, 1965։

Փորձ, *Թիֆլիս*, *թ.* 4, 1881։

Acta Orientalia Hungarica, vol. ix, 1 (1959).

Palatinate, Durham, 27th May 1960.

Philobiblon, Durham, vol. ii, part 6, February 1961.

Revue des bibliothèques et archives de Belgique, iv (fasc. 4), Bruxelles, 1906.

ՅՕԴՈՒԱԾՔ

Դաւթեան Հայկ Մ., «*Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկների գաղտնի տպարանը*», Տեղեկագիր, 1965, *թ.* 1։

Դուբիէզ Ֆ., «*Հայերէն գրքերի տպագրութիւնը Ամբստերդամում ԺԷ—ԺԸ. դարերում*», Տեղեկագիր, 1963, *թ.* 2։

Երիցեան Ալիքսանդր, «Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչեւ տասնեւիններորդ դարը», Փորձ, Թիֆլիս, 1881, թ. 4։

Իշխանեան Ռ. Ա., «Հնատիպ դրքերէ նորագիւտ նմոյշներ», Տեղեկագիր, 1963, թ. 2։

Խալաթեանց Դրիդոր, «Բոլակիսի Շահօդէրէ թղթերից» (նրա Արամեան լեզուին գանձ 200-ամեակի առիթով), Յուշարձան, Վիեննա, 1911։

Խաչիկեան Լեւոն, Յակոբ Ջուղայեցւոյ կտակը, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1966, թ. 4։

Ոսկանեան Ն.-Կորկոտեան Ֆ., «Հայերէն նորագիւտ հնատիպ դրքեր», Էջմիածին, 1963, թ. 5։

Պալեան Տրդատ վրդ., «Անյիշատակ տպագրութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, թ. 9։

Քէշիշեան Յակոբ, «Ոսկանի Աստուածաշունչին փայտատիպագրեալ պատկերները», Սիոն, 1966, թ. 2—3։

Kraelitz-Greifenhorst F. von, „Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697“, Յուշարձան, Վիեննա, 1911։

Schütz Edmond, „Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian book printing“, *Acta Orient. Hungarica*, ix, 1 (1959).

Vannérus Julles, «Note sur une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en 1695», *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, iv (fasc. 4), Bruxelles, 1906.

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Նիւթակայ Յանկին մէջ գանց առեալ եմ տեղւոյ եւ ուսումնասիրաց անուանքը

Ադրիանոպի կարապետ վրդ. 6
Ալվարդ Պետրոս 74, 80, 81, 118, 119, 122, 125, 126, 130, 138
Արամ Հայկազուն 27
Արխատակ Իմաստասէր 35

Բարթուղիմէոս Առաքեալ 131, 135
Բարիքեան Մանուկ 66
Բէլ արքայ Ասորեստանեայց 27

Գայիանէ կոյս 37
Գասպար Յովհաննէս 74, 80, 81, 118, 119, 122, 125, 126, 130, 138
Գիլանենց Ջուղայեցի Պետրոս Սարգիսի (հաւանօրէն նոյն ինքն է «Ժամանակագրութեան» հեղինակ Պետրոս պէ Սարգիս Գիլանենց) 92
Գրիգոր Մարտին 11, 12, 14
Գրիգորեան Նահատակ 46

Դաւիթ Մարգարէ 91

Եղեսացի Նահատակ կաթողիկոս 33, 39
Երեւանցի Նեբսէս վրդ. 55—60

Երեւանցի Ոսկան վրդ. 3, 5, 6, 9, 10, 15, 16, 33, 41, 44—47, 91, 97—99
Երզնկացի Մարտիրոս 2, 3
Եւդոկիացի Գաբրիէլ 57—59
Եւստաթէոս Առաքեալ 138

Թադէոս Առաքեալ 37, 131, 135

Լամբրոնացի Ներսէս վրդ. 37
Լաւինացի Պետրոս 10, 11
Լեւոնեան Սղոմոն 9, 10, 46
Լուսաւորիչ Գրիգոր 33, 36, 37, 39, 131

Խալդարենց Ջուղայեցի Ովան 92
Խորենացի Մովսէս 13, 14, 24—26, 42, 63, 64, 71, 74, 104

Կիրակոս Պետրոս դի 48

Համազանցի Աստուածատուր կթղ. 92—93
Համազասպեան Թադէոս քհնյ. 44—46
Հայկ Նահապետ 27, 79
Հայրապետեան Թովմա 9, 47
Հոլով կոստանդնուպոլսեցի Յովհաննէս վրդ. 29
Հոխիսիմէ Կոյս 37

Մոճեռա Պարսիկ դի 48
Մուրատ Շահրիման դի 48

Յովհաննիսեան վանանդեցի Մատթէոս 3—9, 11, 12, 14—16, 18—21, 24, 25, 27, 30, 31, 34, 35, 38, 42, 46, 48, 49, 53, 61, 64, 65, 72, 81, 97, 98
Յովհաննիսեան Մարիամ (մայրն Մատթէոսի) 3, 20, 31
Յովհաննիսեան Յովհաննէս (Մատթէոսի հայրը) 3 20, 31

Յովհաննիսեան Պետրոս (Մաաթէոսի եղբայրը) 20, 31
Յունանեան Վարդան արքեպս. 39, 105

Նապարէթեան Յովհաննէս 38
Նարեկացի Գրիգոր 37
Նիկողայոս Արքեպիսկոպոս 55
Նուրիջանեան Աբիստակէս (եղբայր Թովմասու) 20, 30
Նուրիջանեան Գրիգոր (Ղուկասի հայրը) 14, 16, 20, 30
Նուրիջանեան Գիւղար (Թովմասու մայրը) 14, 20, 30
Նուրիջանեան Զանա (Թովմասու քոյրը) 20, 30
Նուրիջանեան Թովմա կամ Թովմաս եպս. յիշատակի տեղեակ
Նուրիջանեան Ղուկաս (եղբայր Նուրիջանի) 20, 30
Նուրիջանեան Ղուկաս Գրիգորի 2, 14, 16—21, 24, 25, 27, 30—32, 34—36, 38, 40, 53, 61, 64, 68, 71, 74, 76, 78, 81—86, 88—94, 98, 99, 101, 104
Նուրիջանեան Միքայէլ (Ղուկասու հօրեղբօրորդին. նաեւ Գաբրիէ՞լ) 14, 16—20, 30, 31, 53, 81, 82, 98, 99
Նուրիջանեան Յակոբ (եղբայր Թովմասու) 20, 30
Նուրիջանեան Յովհաննէս (որդի Միքայէլի՞) 82, 90
Նուրիջանեան Նուրիջան (Թովմաս Վանանդեցւոյ հայրը) 16, 20, 30
Նուրիջանեան Սահականոս (եղբայր Նուրիջանի) 20, 30

Շահրիմանենց ջուղայեցի Գասպար (որդի Սահրադի) 29
Շնորհալի Ներսէս կաթողիկոս 37

Ոզոսբոլու Երեւանցի պարան (հայրն Յովհաննէս Քահանայի) 5

Ուղուրլեան Եղեւանցի Յովհաննէս քահանայ 4, 5, 11, 12, 14, 18, 48

Պարթեւ Ներսէս Հայրապետ 37
Պօղոսեան Ալէքսան 4, 5, 11, 12, 14, 18, 42, 48, 49

Չուղայեցի Ազարիա (յօրինող տոմարի) 31, 91
Չուղայեցի Աղեքսանդր կաթողիկոս 87, 89, 90
Չուղայեցի Զաքարիա (որդի Աւետիքի) 88
Չուղայեցի կարապետ խոջայ (Հայրն Աւետիք, Յովհաննիսի եւ Յարութիւնի) 38
Չուղայեցի Ղազարոս (որդի Աւետիքի) 88
Չուղայեցի Մկրտում (որդի Եղազարի) 88
Չուղայեցի Յակոբ կթղ. 122, 126, 127, 130, 131, 134, 135
Չուղայեցի Յարութիւն վաճառականի (դնողն վանանդեան դրոց) 94
Չուղայեցի Յովհաննէս վրդ. 87
Չուղայեցի Պետրոս (որդի Խաչատուրի) 31, 32
Չուղայեցի խոջաղապոյ Պօղոս (Հայրն Պրն. Պետրոսի) 89
Չուղայեցի Վարդանէս (ամուսինն Փաթմանի եւ Հայրն Արիստակէսի, Մանուկի, Սաֆարի, Սահրադխանի եւ Զաքարիայի) 92
Չուղայեցի խոջայ Քանան (Հայրն Թարխանի, Աւետիքի եւ Սահրադի) 88

Խաչիկ Սահիանոս վրդ. 17—19, 55—58

Մանդուխա կոյս 37
Մարիա (դնկեր Պետրոս Լատինացւոյ) 11
Մերտատոյ Մխիթար վրդ. 22, 94
Մինան (աշխատասիրիչ Վանանդեան Տպարանի) 35

Տիլդան Թագաւոր 27
Տիտոսի 57
Տրդատ Թագաւոր 36, 37

Փանոս Վանիկիլի դի 48

Օրբելեան Ստեփանոս 138
Օրի Իսրայէլ 62

NAMENSVERZEICHNIS

Anne Queen 65—70, 73, 95, 96, 100, 117, 118, 124

Blon Michaele le 105
Boeye Jacques 79, 80, 112, 114, 117, 125—127, 130, 138, 139
Boistard Claudius 116—117, 124
Bona Cardinal J. 1, 22, 39
Born Cornelio van 105
Bousse A. 66, 113, 118
Brown J. 11

Carpinius Cardinal 124
Charlett Ar. 71
Cockburn John 67, 68, 70, 73, 101, 102
Cockburn Patrick 68, 74
Compton, Bishop of London 69, 73, 100
Cybo Cardinal 53, 108, 122

Edmond Judocus episcopus 110, 111, 123
Ernestus Episcopus 111, 124

Ferdinand Episcopus 110, 123
Ferlatiau Nicolaus 78, 120, 126
Figers, secretarius 111
Frank Herman 105

Galanus Clemens 115
Guillaume III. 51
Guillielmus Humbertus 61, 110, 115, 116, 123

Hearne 70, 71
Hijbens Canonicus 79, 139
Hudson 71
Huijgens Gerrit 8
Hybens Canonicus (see Hijbens)
Hybernus Huiguinus archiepiscopus 79, 119, 121

Kempis Thomae à 14, 18, 20, 29, 30, 43, 64, 73, 102, 104
Kerckhoven J. D. van den 116
Kis Nicholas Misztótfalusi 3, 4, 8, 9, 12—14

Leopold Kaiser 58, 60, 62, 105, 112, 113, 118, 124
Lestevenon H. Br. 106
London H. 70, 101, 103
Louis XIV. 50

Mair (=Mayr) Joannes Baptista 60, 111, 112, 124
Marcke M. van 110

Nelson Robert 70

Ottaert Jac. 110, 123

Piazza Julius 54, 109, 116, 123, 124
Pigliarch A. 54, 109

Rooy Silvio van 62
Roosenthal J. C. 111

Scheibelaus Melchior 112, 124
Schoonebeeck Adrian (= Hadrian) 21, 104
Schoonebeeck Peter (= Petrus Damianus) 21, 104
Schroeder Johannes Joachim 1, 2, 83—86
Sharp archbishop John 63, 65, 66, 68, 73

Sichem Christoffel van 88, 89, 91
Sparwenfeld Gabriel 4
Stegen Deodatus van der 79, 80, 122, 126

Tixerandet 11, 49

Whistoni Filii 26
Wilde Henrico de 103, 105, 106, 121
Wyatt 76

Archbishop
Vicken Aykazian